

Conceptueel kader voor een regionale monitor brede welvaart

Edwin Horlings
Jan-Pieter Smits

September 2019

CBS Den Haag

Henri Faasdreef 312

2492 JP Den Haag

Postbus 24500

2490 HA Den Haag

+31 70 337 38 00

projectnummer

305185

ENR/AMR

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1. Inleiding	10
Deel I: Conceptueel raamwerk	12
2. De conceptuele basis van de Monitor Brede Welvaart	13
2.1 De CES Recommendations	14
2.2 Wetenschappelijke fundamenteën van het CES-meetsysteem	16
3. Fundamentele keuzes	19
3.1 Naar een statistische standaard voor welzijn en duurzaamheid	19
3.2 De mens staat centraal	19
3.3 Het fenomeen staat centraal	19
3.4 Een conceptuele indicatorenset en geen samengestelde index	19
3.5 Duiding richt zich primair op eerste-orde-effecten	21
4. Van nationaal naar regionaal	22
4.1 Een dynamisch perspectief op brede welvaart	22
4.2 Brede welvaart als uitkomst van een complex adaptief sociaal systeem	23
4.3 Wat betekent dit voor het meten van brede welvaart op regionaal niveau?	25
4.4 Modellen voor de regionale brede welvaart	29
4.5 Conclusies	33
Deel II: Een eerste uitwerking	35
5. Regionale brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”	36
5.1 Vertaling van het conceptuele kader naar de regionale brede welvaart	36
5.2 Dashboards voor de nationale en regionale brede welvaart	38
6. Verdieping op beleidsthema’s	43
6.1 Beleidsthema’s in de Regio Deals	43
6.2 Selectie van indicatoren	49
7. Conclusies en verdere uitwerking	52
7.1 Conclusies op hoofdlijnen	52
7.2 Varianten en opties voor de ontwikkeling	53
Literatuur	55
Bijlage 1: Thema’s in de Regio Deals	62

Samenvatting

Het kabinet investeert in de jaren 2018 tot en met 2022 950 miljoen euro in de Regio Envelop. Hiermee worden Regio Deals ondersteund waarin grote maatschappelijke uitdagingen worden aangepakt. Alle Regio Deals dienen bij te dragen aan de ontwikkeling van de brede welvaart.

Het ministerie van LNV wil de brede welvaartsontwikkeling op regionaal niveau volgen om de bijdrage van Regio Deals aan de brede welvaart te kunnen beoordelen. Hiervoor is een monitor nodig waarin de basisinformatie in samenhang wordt gepresenteerd.

Het voornaamste doel van dit rapport is het ontwikkelen van een conceptueel kader voor een regionale monitor brede welvaart (deel I). Daarnaast wordt een eerste aanzet gegeven voor de concrete uitwerking van het conceptuele kader (deel II).

Wat is brede welvaart?

Brede welvaart betreft de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze ten koste gaat van die van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld. Vanuit deze definitie maakt de Monitor Brede Welvaart een onderscheid tussen brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”. Brede welvaart “Hier en Nu” betreft de persoonlijke kenmerken van mensen, de kwaliteit van de omgeving waarin zij leven en meer in het algemeen hun materiële welvaart en welzijn. Brede welvaart “Later” betreft de hulpbronnen die volgende generaties nodig hebben om een zelfde niveau van welvaart te kunnen bereiken als de huidige generatie. Brede welvaart “Elders” betreft de effecten van Nederlandse keuzes op banen, inkomens, (niet-hernieuwbare) hulpbronnen en het milieu in andere landen.

De Monitor Brede Welvaart

Het conceptuele kader van de Monitor Brede Welvaart (MBW) is het uitgangspunt voor het monitoren van de brede welvaart op regionaal niveau. De MBW is gebaseerd op de zogenaamde CES Recommendations, een statistisch raamwerk dat is opgesteld door de Verenigde Naties, de OESO en Eurostat en dat is onderschreven door 65 landen. Met het CES-meetsysteem hebben statistische bureaus een wetenschappelijk onderbouwde ‘gemeenschappelijke taal’ ontwikkeld om brede welvaart in kaart te brengen.

In de ontwikkeling van de MBW is een aantal fundamentele keuzes gemaakt die ook van toepassing zijn op een regionale monitor brede welvaart. Zo wordt de brede welvaart beschreven vanuit het perspectief van de mens, is gekozen voor een conceptuele indicatorenset en niet voor een samengestelde index, en wordt voor de duiding alleen gekeken naar de zogenaamde eerste-orde-effecten.

Een conceptueel kader voor de regionale brede welvaart

De MBW toont de brede welvaart op het niveau van de hele Nederlandse samenleving en meet de brede welvaart ‘zoals het is’ – een statisch beeld. Voor een beter begrip van wat op regionaal of lokaal niveau anders is, moeten we naar de brede welvaart kijken ‘zoals het wordt gevormd’ – een complex, dynamisch proces.

Brede welvaart is de uitkomst van de werking van complexe adaptieve sociale systemen. Alle 'systemen' waarin mensen interactie hebben – gezin en huishouden, de samenleving, de arbeidsmarkt, de economie, wijken en buurten, bedrijven, sportverenigingen, scholen – zijn complexe adaptieve sociale systemen. Mensen zijn actief in meerdere, onderling verbonden complexe systemen en vormen zo, in voortdurende interactie met en aanpassing aan anderen in hun omgeving, hun eigen brede welvaart en daarmee, op hoger niveau, de brede welvaart van groepen, regio's, landen en samenlevingen.

Een complex adaptief sociaal systeem produceert uitkomsten door de individuele keuzes die mensen maken in onderlinge interactie in een omgeving. Uitkomsten van sociale processen kunnen niet eenvoudig worden afgeleid uit wat we weten over individuele voorkeuren en gedragsregels. Mensen maken hun eigen keuzes maar worden daarbij beïnvloed door anderen in hun omgeving en door de eigenschappen van die omgeving. Dit is een van de grondbeginselen van complexe adaptieve sociale systemen.

Om het functioneren van een complex adaptief sociaal systeem te begrijpen, moeten we dus kijken naar vier aspecten: (1) individuen en hun voorkeuren en gedragsregels; (2) interacties en adaptatie; (3) de omgeving waarin interacties en adaptatie plaatsvinden; en (4) de uitkomsten die het systeem produceert (de zogenaamde 'emergente' uitkomsten).

- Een samenleving bestaat uit **individuen** die allen hun eigen voorkeuren, gedragsregels en informatie hebben op basis waarvan ze keuzes maken. Voorkeuren, gedragsregels en informatie kunnen veranderen in de loop van de tijd, bijvoorbeeld omdat mensen leren.
- Mensen hebben op allerlei manieren **interactie**. Dat gebeurt bijvoorbeeld in sociale relaties in gezin, familie, buurt en werk; bij het ruilen van goederen en diensten en in andere markttransacties; bij het uitwisselen van kennis en informatie; of bij het kopiëren van elkaars gedrag. In interactie vindt **adaptatie** plaats. Het gaat dus ook en vooral om groepen en samenlevingen waarin de uitkomsten worden gedreven door de interactie tussen individuen. Hier komt het belang van de omgeving naar voren.
- Interacties vinden plaats in een **omgeving**. Die omgeving is sociaal, ruimtelijk, institutioneel en cognitief. Een universiteit is een voorbeeld van een omgeving: hier hebben onderzoekers dagelijks sociaal en cognitief contact (in kantoren en laboratoria, bij de koffieautomaat) binnen gebouwen op een campus, waarbij ze in hun dagelijkse beslissingen worden ondersteund en begrensd door de institutionele regels van vakgroepen, universiteit en financiers.
- Uit de interacties tussen mensen ontstaan **structuren**, zoals gezinnen, huishoudens, sociale groepen, verenigingen, politieke partijen en vakbonden. Die structuren oefenen eigenstandig invloed uit op de individuen in een systeem. Individen hebben een zeker mate van regie over hun eigen leven ('agency'). Sociale structuren hebben op hun beurt regie over alles wat in hun invloedssfeer gebeurt. Zo legt de omgeving beperkingen op. Denk bijvoorbeeld aan de normen en waarden van een familie of sociale groep die grenzen stellen aan de individuele keuzevrijheid.
- Het resultaat van de acties en interacties van individuen in het systeem zijn de zogenaamde **emergente uitkomsten**. Dit zijn de relevante resultaten die door de werking van een complex adaptief sociaal systeem worden geproduceerd en die niet zijn te herleiden tot de voorkeuren en gedragsregels van de individuen in het systeem. De brede welvaart van een gemeente, regio of land en de verdeling van die welvaart zijn emergente uitkomsten.

Wat betekent dit voor het meten van brede welvaart op regionaal niveau? De betekenis van brede welvaart is onafhankelijk van het niveau waarop ze gemeten wordt. Op ieder schaalniveau zijn de

principes identiek. De concrete (thematische) uitwerking moet wel recht doen aan wat op het betreffende schaalniveau relevant is.

Wanneer we afdalen van het nationale niveau naar regio, gemeente, wijk of buurt, dan komen we steeds dichterbij het niveau waarop interacties tussen mensen plaatsvinden, waar onderlinge aanpassing (adaptatie) plaats vindt, waar sociale vergelijking een rol speelt, waar de omgeving een directe invloed uitoefent op de keuzes van mensen. Dit is het niveau waarop mensen vorm geven aan hun leven, waar ze hun sociale identiteit ontwikkelen en waar brede welvaart ontstaat.

Het perspectief op de brede welvaart verandert op drie manieren.

- Hoe verder je inzoomt, des te groter is de kans dat de uitspraken die worden gedaan gaan over dezelfde mensen. Op lokaal en regionaal niveau worden afrielen tastbaar. Afrielen raken de kern van het debat over brede welvaart.
- De rol van “Elders” wordt steeds groter. Een groter deel van het proces van brede welvaartsvorming speelt zich af buiten de omgeving die wordt gemeten.
- Voor het vergelijken van regio’s moeten contextvariabelen worden meegenomen die iets zeggen over de aard en omvang van een regio en zo de context van brede welvaartsvorming beschrijven. Deze variabelen kunnen niet worden geduid ten aanzien van de brede welvaart maar spelen wel een rol in de vorming van de brede welvaart omdat ze de intensiteit en de uitkomsten van interacties beïnvloeden. Vooral het verschil tussen stad en platteland is zeer relevant.

Een eerste uitwerking van dashboards voor de brede welvaart

Vanuit het conceptuele kader is een eerste beredeneerde invulling gegeven van de concepten brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” op regionaal niveau.

- **Brede welvaart “Hier en Nu”** kan met de bestaande indicatoren op regionaal niveau worden gemeten. De determinanten van persoonskenmerken en de bijbehorende relevante individuele keuzes bevinden zich vooral in de lokale omgeving. Omgevingskenmerken zijn bij uitstek lokaal of regionaal. Het is aan te bevelen indicatoren op te nemen voor aspecten die op lokaal niveau grote betekenis hebben voor de vorming van brede welvaart.
- **Brede welvaart “Later”** kan met de bestaande thema’s en indicatoren worden gemeten. De kapitalen die mensen gebruiken bij de vorming van hun brede welvaart “Hier en Nu” en die ze doorgeven aan de volgende generatie, bestaan uit mondiaal kapitaal (vooral natuurlijk kapitaal), nationaal kapitaal (vooral economisch kapitaal), en regionaal of lokaal kapitaal (vooral menselijk en sociaal kapitaal).
- **Brede welvaart “Elders”** moet anders worden ingevuld en eerder betrekking krijgen op de rest van Nederland dan op de rest van de wereld. Brede welvaart “Elders” moet meer aandacht krijgen omdat naarmate we ruimtelijk verder inzoomen een steeds groter deel van het complexe proces waarin de brede welvaart wordt gevormd zich buiten de grenzen van de regio afspeelt.

In de MBW wordt veel aandacht gegeven aan de verdeling van de brede welvaart “Hier en Nu”. De vraag is of moet worden geprobeerd om de verdeling van de brede welvaart ook op regionaal niveau te onderzoeken. Wellicht is het mogelijk om met behulp van bepaalde variabelen – zoals opleidingsniveau, grijze druk, inwoners naar migratie-achtergrond – een eerste indicatie te krijgen van het mogelijke patroon van de verdeling van de regionale brede welvaart.

Op basis van een inventarisatie van beschikbare statistische data is een eerste uitwerking gemaakt van de dashboards voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” en van een dashboard

met contextvariabelen. Waar een indicator niet regionaal kan worden uitgesplitst, is gezocht naar beschikbare indicatoren die het thema zo goed mogelijk benaderen. De indicatoren moeten bovendien eenduidig beoordeeld kunnen worden op hun eerste-orde-effect op de brede welvaart. Dit betekent dat we zonder meer moeten kunnen concluderen dat een stijging of een daling van een indicator kan worden geassocieerd met een hogere of lagere brede welvaart.

In de dashboards moeten de componenten van het complexe proces van de vorming van brede welvaart zijn geïntegreerd. Dit betreft:

- **Individen en hun preferenties en gedragsregels:** Voor deze component is de relevante informatie al opgenomen.
- **Interactie en adaptatie:** Een essentiële toevoeging betreft de beschikbaarheid van en toegang tot voorzieningen die de interactie tussen mensen mogelijk maken. Denk, bijvoorbeeld, aan scholen, sportverenigingen en restaurants. Deze krijgen een plaats in het thema “Samenleving”.
- **Structuren:** Deze component heeft de eigenschappen van een kapitaalgoed. Het gaat bijvoorbeeld om sociale cohesie en andere aspecten van sociaal kapitaal en om de werking van de regionale arbeidsmarkt. De indicator sociale cohesie is toegevoegd aan het dashboard brede welvaart “Later”. Andere aspecten van deze component zijn al aanwezig.
- **Omgeving:** Twee aspecten zijn van belang. Het eerste aspect betreft contextvariabelen die de werking van het dynamische, complexe proces van brede welvaartsvorming beïnvloeden, maar die niet geduid kunnen worden ten aanzien van hun eerste-orde-effect op de brede welvaart. Het tweede aspect betreft samenstelling van de bevolking naar kenmerk, waar het kenmerken betreft die relevant zijn voor de verdeling van de brede welvaart onder de bevolking. Het gaat dan vooral om leeftijdsgroepen, opleidingsniveau en migratie-achtergrond.
- **Emergente uitkomsten:** Deze zijn per definitie opgenomen.

Dashboards voor beleidsthema's

In aanvulling op de dashboards van de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”, kan statistische informatie worden gepresenteerd over beleidsthema's binnen de brede welvaart. Zo krijgen beleidsmakers, politici en anderen meer gedetailleerde informatie over aspecten van de brede welvaart. Voor ieder beleidsthema kan een beperkte verzameling indicatoren wordt samengesteld om vier aspecten te meten, namelijk middelen en mogelijkheden, het gebruik van deze middelen en mogelijkheden, relevante uitkomsten direct gerelateerd aan het gebruik, en – naast deze objectieve aspecten – de subjectieve beleving.

Aan de hand van beleidsdocumenten over de Regio Deals is een overzicht gemaakt van beleidsthema's binnen de brede welvaart die in iedere Regio Deal centraal staan. Dit zijn beleidsthema's die in de doelen van de Regio Deals worden genoemd en die relevant zijn voor de brede welvaart.

De indeling in thema's is gebaseerd op een eigen analyse van beschikbare documentatie over de verschillende Regio Deals. De selectie van thema's en de indeling van Regio Deals in thema's is bedoeld om een eerste indruk te krijgen van de uitwerking van beleidsthema's binnen de brede welvaart op regionaal niveau. Deze uitwerking is geenszins definitief. Een uiteindelijke selectie en uitwerking van thema's wordt gedaan in samenwerking met het Rijk en de regio's.

PBL onderscheidt vier typen de Regio Deals: “Groeipotentie verzilveren”, “Achterstanden”, “Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving” en “Economische structuurversterking (regionale

transitie)". Alle typen richten zich op het beleidsthema arbeid en onderwijs. Drie van de vier typen richten zich op de beleidsthema's economie en kennis en innovatie.

De vier typen zijn onderscheidend in de volgende beleidsthema's:

- "Groeipotentie verzilveren": geen onderscheidend thema.
- "Achterstanden": armoede en ongelijkheid, veiligheid, voorzieningen, sociale samenhang.
- "Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving": wonen, voorzieningen, mobiliteit, bevolkingsontwikkeling, veiligheid, armoede en ongelijkheid.
- "Economische structuurversterking (regionale transitie)": bevolkingsontwikkeling, duurzame productie en consumptie, mobiliteit.

1. Inleiding

Het kabinet investeert in de jaren 2018 tot en met 2022 950 miljoen euro in de Regio Envelop. Hiermee worden Regio Deals ondersteund waarin grote maatschappelijke uitdagingen op regionaal niveau worden aangepakt. Het gaat om complexe opgaven, die verschillende beleidsterreinen raken en waarbij meerdere partijen betrokken zijn. Er is vooral aandacht voor “initiatieven die het effect of de draagkracht van de regio overstijgen.”¹ Het kabinet schrijft niet voor wat een regio is of welke opgaven in aanmerking komen voor financiering. Een regio is niet een vaststaande geografische eenheid, maar “het gebied dat partijen zelf als de meest effectieve schaal verkiezen om tot oplossingen te komen”. De opgaven die worden aangepakt moeten aansluiten bij “het DNA van de regio”. Wel wordt van alle Regio Deals verwacht dat ze werken in publiek-private samenwerking met overheid, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen; dat ze financiering zoeken uit andere middelen (cofinanciering en matching) maar niet uit reguliere middelen en dat ze inzetten op langdurige effecten. Alle Regio Deals dienen bij te dragen aan de ontwikkeling van de brede welvaart.

Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid (LNV) is binnen de Rijksoverheid verantwoordelijk voor de uitvoering van de Regio Deals. Inmiddels zijn verschillende Deals tussen de regio en de Rijksoverheid afgesloten in de zogeheten eerste tranche die bestaat uit zes prioritaire opgaven.² Daarnaast zijn twaalf Regio Deals geselecteerd voor nadere uitwerking binnen de zogeheten tweede tranche.³ De meeste van deze Deals zijn inmiddels afgesloten.

Het ministerie van LNV ondersteunt de ontwikkeling van het regionale beleid via de Regio Envelop met een onderzoeksprogramma. Aan het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is hiertoe een opdracht verstrekt voor de periode 2018-2022.⁴ Het ministerie van LNV heeft ook het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) benaderd om de ontwikkeling van het regionale beleid door middel van de Regio Envelop te ondersteunen met kennis en cijfers.

Het ministerie van LNV wil de brede welvaartsontwikkeling op regionaal niveau volgen om de bijdrage van Regio Deals aan de brede welvaart te kunnen beoordelen. Dit komt neer op het ontwikkelen van een monitor waarin de basisinformatie in samenhang wordt gepresenteerd en waarmee beleidsinitiatieven kunnen worden gevolgd vanuit het perspectief van de brede welvaart.

Een monitor brede welvaart voor de regio is meer dan een regionale uitsplitsing van nationale indicatoren. De Monitor Brede Welvaart (MBW) geeft een denkkader, een systematiek voor de zorgvuldige selectie van indicatoren, en een grote verzameling betrouwbare en relevante indicatoren waarvan een deel regionaal uitgesplitst kan worden. De nationale MBW is evenwel niet zonder meer betekenisvol voor een regio.

Het voornaamste doel van dit rapport is het ontwikkelen van een conceptueel kader voor een regionale monitor brede welvaart (deel I). In hoofdstuk 2 van deel I wordt het conceptuele kader van

¹ Zie Kamerstuk 29 697, nr. 37, ‘Gebiedsgerichte economische perspectieven en Regionaal Economisch Beleid’ en Ministerie van LNV ‘Kamerbrief Aanpak Regio Deals’, 8 juni 2018.

² Te weten: ESTEC, nucleaire problematiek, BES-eilanden, Rotterdam Zuid, Brainport Eindhoven en Zeeland (zie Kamerstukken 29697-38 t/m 43).

³ Zie ministerie van LNV, ‘Kamerbrief Selectie Regio Deals’, 16 november 2018. Het gaat om de volgende uit te werken Regio Deals met een totale Rijksbijdrage van 215 miljoen euro: Noordoost Fryslân, Zuid- en Oost-Drenthe, Natuurinclusieve landbouw regio Noord, Twente, Achterhoek, FoodValley, Parkstad Limburg, Midden- en West-Brabant, Bodemdaling Groene Hart, Noordelijk Flevoland, Den Haag Zuid-West en ZaanIJ.

⁴ PBL 2018, ‘Onderzoeksprogramma LNV Regio Portefeuille’.

de MBW beschreven. Dat kader is het uitgangspunt voor dit rapport. Bij het maken van de eerste MBW is een aantal fundamentele keuzes gemaakt, die ook voor het meten van regionale brede welvaart van belang zijn. Die worden in hoofdstuk 3 toegelicht. In hoofdstuk 4 wordt onderzocht hoe brede welvaart tot stand komt in een complex, dynamisch proces en wat dat perspectief voor implicaties heeft voor de manier waarop brede welvaart op regionaal niveau moet worden gemeten.

Daarnaast wordt een eerste aanzet gegeven voor de concrete uitwerking van het conceptuele kader (deel II). In hoofdstuk 5 wordt aan de hand van het conceptuele kader uit deel I een beredeneerde invulling gegeven van de concepten brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” op regionaal niveau. Hier wordt ook een eerste uitwerking gepresenteerd van de bijbehorende dashboards met thema’s en indicatoren. In hoofdstuk 6 wordt een eerste aanzet gegeven voor een verdieping op relevante beleidsthema’s.

Tot slot wordt in hoofdstuk 7 een overzicht gegeven van de voornaamste conclusies en wordt een aantal mogelijkheden gepresenteerd voor de verdere uitwerking van een regionale monitor brede welvaart.

Deel I: Conceptueel raamwerk

2. De conceptuele basis van de Monitor Brede Welvaart

Voor het monitoren van de brede welvaart op regionaal niveau wordt het conceptuele kader van de Monitor Brede Welvaart (MBW) als uitgangspunt genomen. Het is belangrijk dat op alle schaalniveaus (nationaal, regio's, gemeenten) eenzelfde statistische taal wordt gesproken. Alleen op die manier kan een goede discussie tussen de relevante actoren, op basis van vergelijkbare cijfers, plaatsvinden.

De conceptuele basis van de MBW is een statistisch raamwerk opgesteld door de Verenigde Naties, de OESO en Eurostat (UNECE/Eurostat/OECD, 2014). Dit statistische raamwerk – vastgelegd in de *CES Recommendations* – is verankerd in een brede wetenschappelijke literatuur en onderschreven door 65 landen.⁵ Sinds de publicatie van de eerste MBW in 2018 wordt het begrip brede welvaart ook in Nederland breed omarmd.⁶ Het is herkenbaar voor beleid en politiek op nationaal niveau en wordt ook op gemeentelijk niveau toegepast (onder andere in Amsterdam).

Kernbegrippen van de brede welvaart

Brede welvaart betreft de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze ten koste gaat van die van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld. Vanuit deze definitie maakt de Monitor Brede Welvaart een onderscheid tussen brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”.

Brede welvaart “Hier en Nu” betreft de persoonlijke kenmerken van mensen, de kwaliteit van de omgeving waarin zij leven en meer in het algemeen hun materiële welvaart en welzijn.

Brede welvaart “Later” betreft de hulpbronnen die volgende generaties nodig hebben om een zelfde niveau van welvaart te kunnen bereiken als de huidige generatie.

Brede welvaart “Elders” betreft de effecten van Nederlandse keuzes op banen, inkomens, (niet-hernieuwbare) hulpbronnen en het milieu in andere landen.

Eerste-orde-effecten zijn de effecten die direct – dat wil zeggen zonder tussenstappen – kunnen worden gerelateerd aan een ontwikkeling. Bijvoorbeeld, een stijging van de individuele consumptie is in de eerste orde goed voor de consument. Tweede-orde-effecten zijn het gevolg van eerste-orde-effecten. In de tweede orde kan hogere consumptie gepaard gaan met milieuvervuiling, obesitas, waterverbruik en CO₂-uitstoot in andere landen, enzovoorts. In de MBW is de duiding van ontwikkelingen alleen gebaseerd op deze eerste-orde-effecten.

Afruilen hebben betrekking op de balans tussen aan elkaar gerelateerde positieve en negatieve veranderingen. Voorbeelden van afruilen zijn: meer consumeren in het heden maar minder sparen voor later; meer consumeren ten koste van meer vervuiling, voedselverspilling en overgewicht.

⁵ De voornaamste wetenschappelijke pijlers zijn beschreven in het rapport van Stiglitz, Sen & Fitoussi (2009) en in de CES Recommendations (2014). In de MBW zijn onder meer Sen's capabilities approach, kapitaaltheorie, en het multidisciplinaire denken over duurzaamheid verweven.

⁶ De MBW wordt ook internationaal opgemerkt (zie Stiglitz, Fitoussi & Durand, 2018).

2.1 De CES Recommendations

De Monitor Brede Welvaart is opgesteld conform de *CES Recommendations for Measuring Sustainable Development* (UNECE/Eurostat/OECD, 2014) die in een samenwerking van de Verenigde Naties, de OESO en Eurostat tot stand zijn gekomen. Deze *CES Recommendations*, opgesteld door de Taskforce for Measuring Sustainable Development, zijn onderdeel van een veel langer streven om maatschappelijke ontwikkelingen “Beyond GDP” te meten en complexe vraagstukken rondom brede welvaart en duurzaamheid in kaart te brengen. Vooral sinds het verschijnen van het Stiglitz Rapport (Stiglitz, Sen & Fitoussi, 2009) wordt de noodzaak benadrukt om tot meer geharmoniseerde meetsystemen te komen. Hoe klemmend deze behoefte is blijkt wel uit een analyse van het aantal meetsystemen voor brede welvaart en duurzaamheid dat vanaf het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw is ontwikkeld. Dit aantal bedraagt inmiddels meer dan duizend (1.000!) (Schoenaker, Smits & Hoekstra 2015; Hoekstra, 2019).

De Taskforce for Measuring Sustainable Development had tot doel om een *geharmoniseerd* meetsysteem te ontwikkelen, voortbouwend op wat die meer dan 1.000 meetsystemen met elkaar gemeen hadden. Daarnaast moest de Taskforce een aantal knopen doorhakken over onderwerpen waarover in de statistische wereld grote onenigheid bestond. Het ging hierbij om vijf discussies:

1. Conceptueel model of beleidskader als basis voor indicatorenset?

Het voordeel van een indicatorenset die is gebaseerd op een conceptueel model, is dat complexe begrippen als brede welvaart en duurzaamheid systematisch zijn doordacht. Daarmee is de kans groter dat deze begrippen in de volle breedte worden beschreven, en dat niet om politieke of andere redenen bepaalde onderwerpen sterk benadrukt worden en andere juist onderbelicht blijven. Het voordeel van meetsystemen die zijn gebaseerd op een beleidskader, is dat deze in politieke en maatschappelijke discussies zeer bruikbaar zijn. De VN agenda voor de duurzaamheidsdoelen (de Sustainable Development Goals of SDG's) is hiervan een goed voorbeeld. Het CES-raamwerk is een voorbeeld van een conceptueel meetsysteem. De *CES Recommendations* stellen overigens dat een integratie tussen beide benaderingen goed mogelijk is. Het rapport van de CES gaf zelfs de aanbeveling om de SDG indicatoren in het CES-raamwerk te integreren. In de MBW 2019 heeft deze integratie daadwerkelijk plaatsgevonden.

2. Ecologisch of breder maatschappelijk perspectief?

Traditioneel richtte het onderzoek naar duurzaamheid zich tot de jaren tachtig van de twintigste eeuw vooral op ecologische vraagstukken. Sinds het verschijnen van het Brundtland rapport (World Commission on Environment and Development, 1987) is het begrip duurzaamheid verbreed naar de kwaliteit van leven en de houdbaarheid daarvan. De levenskwaliteit bevat uitdrukkelijk zowel ecologische als economische en sociaal-maatschappelijke aspecten. De *CES Recommendations* bepleiten deze brede aanpak, omdat de verschillende dimensies van het maatschappelijk leven onderling zijn verweven en omdat brede welvaart en duurzaamheid alleen in hun volle breedte kunnen worden beschreven wanneer onderliggende afrielen in kaart worden gebracht.

3. Geïntegreerde of toekomstgerichte benadering?

Tien jaar geleden was er onder statistici een groot verschil van inzicht over het meten van duurzame ontwikkeling (UNECE/Eurostat/OECD, 2009). Sommigen bepleitten een toekomstgerichte benadering met een focus op intergenerationele vraagstukken. In deze benadering draait het primair om de vraag hoe de huidige generatie met vitale hulpbronnen omgaat en of we in ons huidige welvaartsstreven bepaalde kapitalen niet uitputten. Anderen bepleitten een geïntegreerde aanpak die de aanbevelingen van het Brundtland rapport volgt en zowel kijkt naar de welvaart van de huidige generatie als die van toekomstige generaties. De *CES Recommendations* adviseren om van een geïntegreerde benadering uit te gaan, omdat hiermee

de afwegingen (en afruilen) tussen de huidige en toekomstige welvaart goed kunnen worden beschreven. De afruil tussen de brede welvaart “Hier en Nu” en “Later” staat centraal in het beleidsdebat.

4. **Monetariseren?**

Een deel van de kapitaalindicatoren wordt in een gemonetariseerde vorm gepresenteerd vanuit de officiële statistieken. Dit geldt voor economisch kapitaal, kenniskapitaal en delen van natuurlijk kapitaal. De *CES Recommendations* manen tot voorzichtigheid met monetarisering.⁷ Prijzen van kapitaalkvormen die niet op de markt worden verhandeld zijn lastig vast te Bepalen. En een monetaire optelsom van verschillende kapitalen maakt dalingen van kritieke vormen van kapitaal onzichtbaar.

5. **Samengestelde indicatoren of indicatorenset?**

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werden veel pogingen ondernomen om brede welvaart en duurzaamheid te meten met zogenaamde samengestelde indicatoren.⁸ Vanaf het eind van de jaren tachtig is er onmiskenbaar een trend om deze complexe fenomenen te meten met behulp van indicatorensets. De *CES Recommendations* adviseren om complexe fenomenen als brede welvaart en duurzaamheid *niet* met samengestelde indicatoren te meten, omdat er echter geen betrouwbare gewichten zijn om tot een aggregaat te komen en omdat kostbare informatie verloren gaat op grond waarvan belangrijke afruilen kunnen worden geïdentificeerd.

Nadat de vertegenwoordigers van de UNECE, Eurostat en de OESO tot een consensus waren gekomen over bovenstaande debatten, konden ze bouwen aan een geharmoniseerd meetsysteem. In een uitgebreide internationale consultatie, waarbij instituten als IMF, Wereld Bank en ILO, werden geraadpleegd, werden de *CES Recommendations* opgesteld.

De *CES Recommendations* adviseren om bij het opstellen van een meetsysteem voor brede welvaart en duurzaamheid, de Brundtland definitie als uitgangspunt te nemen. Brede welvaart wordt onderscheiden in de dimensies “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”. Zo kunnen de voornaamste afruilen die in het Brundtland rapport worden geïdentificeerd ook daadwerkelijk worden beschreven. Enerzijds gaat het om de afruil tussen huidige en toekomstige welvaart. Hier staat het vraagstuk van de eventuele intering op vitale hulpbronnen centraal. Daarnaast gaat het om de afruil tussen de welvaart van de rijke westerse landen en de ‘Global South’. De brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” wordt in drie dashboards met een reeks van indicatoren beschreven. Daarbij is het advies gegeven om de SDG-indicatoren in deze dashboards te integreren. Tabel 2.1 laat zien hoe de thema’s uit de *CES Recommendations* in de MBW zijn samengevoegd tot grotere thema’s en tot de drie dimensies.

Met het CES-meetsysteem hebben statistische bureaus een wetenschappelijk onderbouwde ‘gemeenschappelijke taal’ ontwikkeld om brede welvaart in kaart te brengen. De noodzaak om tot een dergelijke gemeenschappelijke taal te komen wordt krachtig bepleit door Hoekstra (2019).

⁷ Monetarisering is immers gebaseerd op marktprijzen, onder de veronderstelling dat deze prijzen tot stand komen op perfect functionerende markten en de marginale bijdrage van verschillende goederen en diensten aan het nut van mensen weerspiegelen. Daarnaast is er de vraag van substitueerbaarheid van verschillende kapitaalkvormen. Relatieve schaarste zou volledig moeten doorwerken in de prijzen van de verschillende soorten van kapitaal (zwakke duurzaamheid). Er is echter ook een stroming die stelt dat verschillende kapitaalkvormen maar in beperkte mate inwisselbaar zijn.

⁸ Bijvoorbeeld de Index of Sustainable Economic Welfare (Daly & Cobb, 1994) en de Genuine Progress Indicator (zie onder andere Lawn, 2003; Talberth & Weisdorf, 2017).

Hoekstra benadrukt dat het BBP uiteindelijk door alle landen is omarmd, doordat de “taal” van het systeem wereldwijd als standaard werd erkend.

Tabel 2.1. Thema's in de Monitor Brede Welvaart en thema's in het CES-meetsysteem

Dimensie	Thema in de monitor	CES-thema's
Brede welvaart “Hier en Nu”	Welzijn	subjectief welzijn (HWB1)
	Materiële welvaart	consumptie en inkomen (HWB2)
	Gezondheid	voeding (HWB3)
		gezondheid (HWB4)
	Arbeid en vrije tijd	arbeid (HWB5)
		onderwijs (HWB6)
		vrije tijd (HWB8)
		mobiliteit (HWB15) ^{a)}
	Wonen	wonen (HWB7)
	Samenleving	vertrouwen (HWB13)
		institutes (HWB14)
	Veiligheid	fysieke veiligheid (HWB9)
	Milieu	land en ecosystemen (HWB10)
		water (HWB11)
		luchtkwaliteit (HWB12)
Brede welvaart “Later”	Economisch kapitaal	fysiek kapitaal (EC1)
		kenniskapitaal (EC2)
		financieel kapitaal (EC3)
	Natuurlijk kapitaal	energievoorraden (NC1)
		minerale voorraden (exclusief kolen en turf) (NC2)
		land en ecosystemen (NC3)
		water (NC4)
		luchtkwaliteit (NC5)
		klimaat (NC6)
	Menselijk kapitaal	arbeid (HC1)
		onderwijs (HC2)
		gezondheid (HC3)
	Sociaal kapitaal	vertouwen (SC1)
		institutes (SC2)
Brede welvaart “Elders” ^{b)}	Handel en hulp	consumptie en inkomen (TI1)
	Milieu en grondstoffen	energievoorraden (TI5)
		minerale voorraden (exclusief kolen en turf) (TI6)
		klimaat (TI9)

Toelichting: ^{a)} Het thema “mobiliteit” ontbreekt in het CES-meetsysteem. ^{b)} Voor de thema's fysiek kapitaal (TI2), kenniskapitaal (TI3), financieel kapitaal (TI4), land en ecosystemen (TI7), water (TI8), arbeid (TI10) en instituties (TI11) in de dimensie “Elders” zijn nog geen indicatoren ontwikkeld. Gemonetariseerde cijfers voor economisch, menselijk, natuurlijk en sociaal kapitaal zijn nog niet beschikbaar maar worden ontwikkeld.

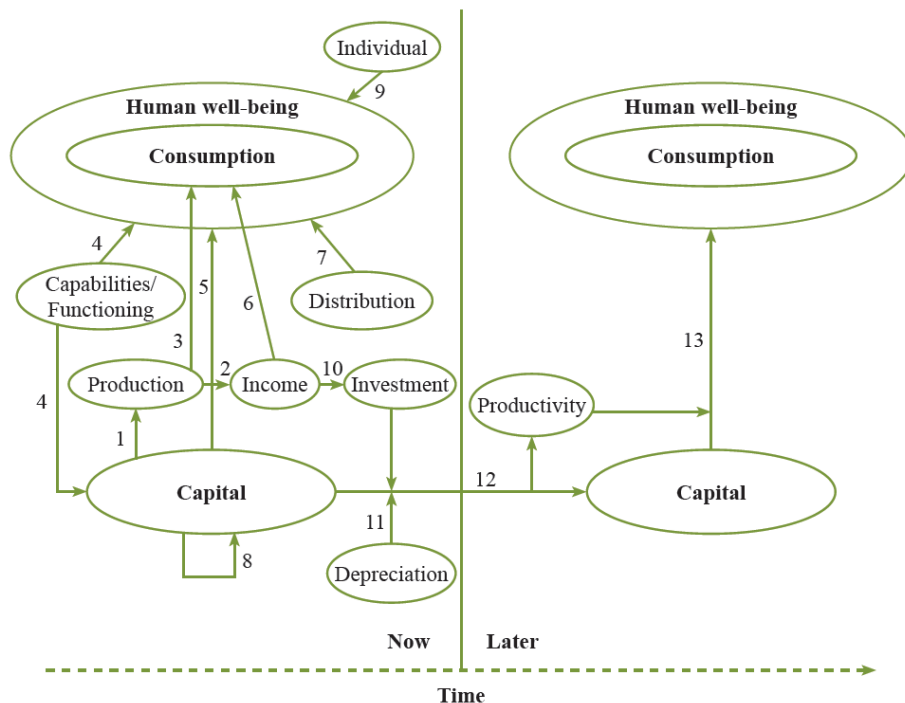
2.2 Wetenschappelijke fundamenteën van het CES-meetsysteem

De CES Recommendations bouwen nadrukkelijk voort op de rapporten van de Commissie Brundtland (1989) en het Stiglitz rapport (Stiglitz, Sen en Fitoussi, 2009). Het Stiglitz rapport benadrukte dat in duurzaamheidsrapportages de brede welvaart “Hier en Nu” en “Later” afzonderlijk beschreven moeten worden. Gezien het belang dat de Commissie Brundtland hecht aan de welvaartsverdeling tussen het rijke westen en de Global South besloot de CES om ook een dashboard voor de brede welvaart “Elders” op te nemen. Dit dashboard moet laten zien welke invloed het welvaartsstreven van de rijke landen heeft op ontwikkelingslanden.

Voor ieder van de drie dimensies (brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”) is gebruik gemaakt van inzichten uit wetenschappelijke literatuur. Hierbij is geput uit inzichten vanuit de economie, de sociale wetenschappen en de psychologie. Figuren 2.1 en 2.2 tonen de relaties tussen

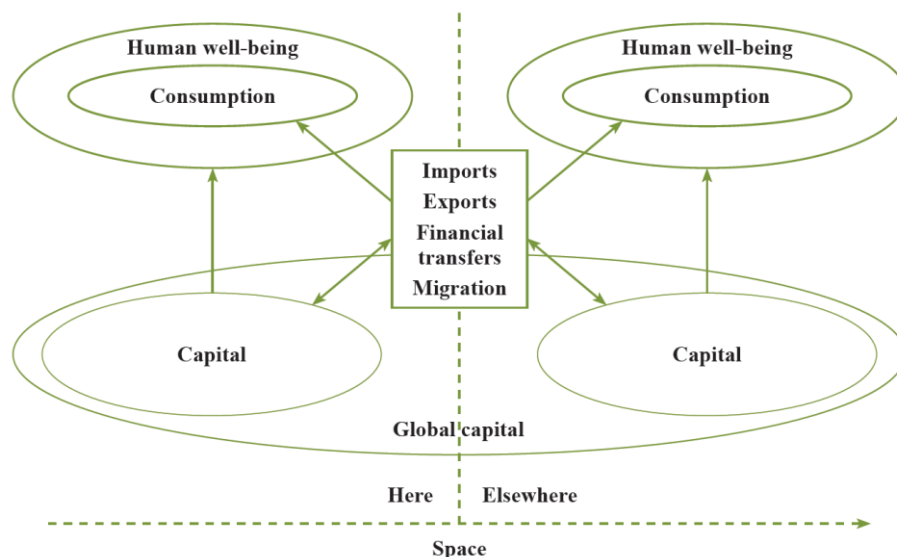
de drie dimensies en de specifieke variabelen die volgens de theorie een rol spelen in de vorming van brede welvaart.

Figuur 2.1. Model van de Brede welvaart “Hier en Nu” en “Later”

Bron : CES Recommendations, figuur 1.2 (p. 8) en figuur 3.1 (p. 19).

Figuur 2.2. Model van de Brede welvaart “Hier en Nu” en “Elders”

Bron : CES Recommendations, figuur 1.3 (p. 9) en figuur 3.2 (p. 22).

2.2.1 Brede welvaart “Hier en Nu”

In theoretisch opzicht is welvaart een moeilijk te definiëren begrip (Fleurbaey, 2009). In feite is het niets anders dan de optelsom van de preferenties van de huidige generatie. Er zijn twee benaderingen voor de meting van brede welvaart. De eerste benadrukt vanuit een strikt

economische optiek dat welvaart wordt bepaald door het nut dat mensen ontleen aan de consumptie van goederen en diensten. Deze definitie van welvaart, die zich beperkt tot materiële welvaart, is voor velen te beperkt. Daarom is een tweede benadering ontwikkeld waarin de mate waarin mensen gelukkig of tevreden met hun leven zijn wordt beschreven. Indicatoren van *subjective well-being* zijn in belangrijke mate gebaseerd op het werk van Frey en Stutzer (2000); Easterlin (2001); Bruni en Porta (2005); Veenhoven (2000); en OECD (2013).

In de *CES Recommendations* wordt zowel de tevredenheid met het leven als het niveau van consumptie als indicator opgenomen. Daarnaast wordt een aantal welvaartsthema's onderscheiden die met objectieve indicatoren kunnen worden beschreven. Bij het identificeren van deze thema's is gebruik gemaakt van het werk van Maslow op het terrein van "human needs" (Maslow, 1943). Verder is gekeken naar lijsten van welvaartsthema's zoals die in een aantal gezaghebbende rapporten zijn gepresenteerd. Hierbij is vooral geput uit Stiglitz, Sen en Fitoussi (2009); Layard (2006); de Eurostat expertgroep (2010)⁹; en het "How is life" initiatief van de OESO (OECD 2011).

Vanuit de *capabilities approach* van Sen (Sen, 1993, 1999) zijn in de MBW zowel objectieve als subjectieve welzijnsindicatoren opgenomen. Sen maakt een onderscheid tussen de mogelijkheden die mensen hebben om te verkrijgen waaraan ze behoefte hebben en hun tevredenheid met wat ze hebben. In dit opzicht is een belangrijke aanvulling in 2019 de opname van de indicator "ervaren regie over het eigen leven".

In de benadering van Sen wordt veel aandacht besteed aan eventuele belemmeringen die bepaalde groepen ondervinden in het verkrijgen van goederen en diensten die hun welvaart kunnen verhogen. In de MBW wordt voor alle thema's en indicatoren in de brede welvaart "Hier en Nu" (waar mogelijk) een onderscheid gemaakt naar bevolkingsgroepen op basis van geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en migratie-achtergrond. Ongelijkheid wordt daarmee niet zozeer als een aparte indicator gezien, maar eerder als een 'cross-cutting issue'.

2.2.2 Brede welvaart "Later"

De kapitaaltheorie leert dat de welvaart van de volgende generatie gewaarborgd is als de hoeveelheid kapitaal per eenheid arbeid over de langere termijn minimaal constant blijft. Bij de vaststelling van de kapitaalindicatoren kon worden geput uit de rijke literatuur over economische groei en kapitaal. De meting van economisch kapitaal staat beschreven in de OECD handleiding *Measuring Capital* (OECD 2009). Voor menselijk kapitaal zijn Becker (1975), Jorgenson en Fraumeni (1995), Barro (2001) en Aulin-Ahmavaara (2004) de belangrijkste referenties. Informatie over bronnen en berekeningsmethoden van het natuurlijk kapitaal zijn neergelegd in het System of Economic and Environmental Accounting (SEEA). Voor sociaal kapitaal kan worden verwezen naar Bourdieu (1969), Putnam (1993, 1995 en 2000), Grootaert (1997), Dasgupta (2000 en 2002) en Durlauf en Fafchamps (2004).

2.2.3 Brede welvaart "Elders"

De "Elders" dimensie wordt gemeten met indicatoren die de stromen van inkomens en hulpbronnen tussen landen beschrijven. De voetafdrukindicatoren ('footprints') vormen een aparte loot aan de stam van de "Elders" dimensie. De berekeningen van deze indicatoren zijn vooral gebaseerd op het werk van Rees (1992) alsmede Wackernagel en Rees (1996). Over de precieze berekening bestaat veel discussie; zie hiervoor Van den Bergh en Verbruggen (1999), Grazi et al. (2007) en Fiala (2008).

⁹ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/gdp_and_beyond/achievements

3. Fundamentele keuzes

In dit hoofdstuk wordt een aantal fundamentele keuzes uitgelegd die in de ontwikkeling van de MBW zijn gemaakt. Die keuzes zijn ook van toepassing op een regionale monitor brede welvaart.

De CES Recommendations zijn geen statistische standaard. Om de MBW te maken heeft het CBS zelf vanuit het CES-meetsysteem een raamwerk ontwikkeld (zie CBS 2019b). In dit raamwerk zijn fundamentele keuzes gemaakt die voortkomen uit de aanbevelingen in de CES Recommendations of die knopen doorhakken waarin de CES Recommendations niet voorzien.

3.1 Naar een statistische standaard voor welzijn en duurzaamheid

De MBW past in een lange-termijn ambitie om brede welvaart en duurzaamheid op mondiaal niveau systematisch te meten. Anders dan het bbp is er geen statistische standaard voor welzijn en alleen een economisch georiënteerde standaard voor het milieu (het System of Environmental-Economic Accounting, SEEA). De ontwikkeling van de Monitor Brede Welvaart en de regionalisering daarvan zijn onderdeel van de uitwerking van die ambitie.

De zoektocht naar nieuwe indicatoren wordt ook wel aangeduid met de term “Beyond GDP”. Veel van het werk dat met verwijzing naar die term wordt gedaan gaat echter nog altijd over het bbp. In een zeer recent boek (Hoekstra 2019) beschrijft Rutger Hoekstra hoe het bbp zo dominant is geworden en wat er gedaan moet worden om een volwaardige tegenhanger te ontwikkelen. Een statistische standaard die alle aspecten van welzijn omvat vereist boven alles een gemeenschappelijke taal en een mondiale gemeenschap die een standaard ontwikkelt.¹⁰

3.2 De mens staat centraal

De MBW beschrijft de staat van de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” puur vanuit het perspectief van de mens. Dat zijn in de praktijk individuen, huishoudens, kostwinners, werknemers, scholieren, enzovoorts, afhankelijk van de statistische informatie over een thema. Het gaat nadrukkelijk niet om bedrijven, overheden of instituties en evenmin om dierenwelzijn, de intrinsieke waarde van de natuur, of de groei van de economie.

3.3 Het fenomeen staat centraal

Het verhaal van de MBW gaat over het *fenomeen* brede welvaart. Het fenomeen is dat wat we willen weten. Indicatoren zijn de instrumenten waarmee het fenomeen in beeld wordt gebracht. Een indicator is een statistisch gegeven waarvan wordt verondersteld dat het representatief is voor een fenomeen dat ermee wordt gemeten (CBS 2018b). De indicatoren vertegenwoordigen dat wat we kunnen meten. Wat we kunnen meten sluit niet altijd perfect aan op wat we willen weten.

Een complex fenomeen, zoals de brede welvaart, vereist een zorgvuldig samengestelde, gebalanceerde set indicatoren die alle relevante aspecten adequaat beschrijft en die zo neutraal mogelijk is ten opzichte van politieke en persoonlijke voorkeuren. Het is niet uit te sluiten dat culturele verschillen – die tijd- en plaatsgebonden zijn – invloed hebben op de selectie en duiding van indicatoren.

3.4 Een conceptuele indicatorenset en geen samengestelde index

Brede welvaart is een zeer divers en complex fenomeen. In de definities van de MBW omvat het meer dan vijftig indicatoren in veertien thema's in drie dimensies (“Hier en Nu”, “Later” en “Elders”).

¹⁰ Zie ook het ESB dossier “Meten van welvaart” (<https://esb.nu/esb/20051494/dossier-meten-van-welvaart>).

Er zijn twee manieren om de brede welvaart in al haar diversiteit in beeld te brengen. De eerste manier is het maken van een *samengestelde index* waarin de indicatoren voor thema's en dimensies worden gewogen tot een enkel cijfer. De tweede manier is het visualiseren van de hele indicatorenset en wel in een zodanige samenhang dat de lezer de ontwikkeling van de brede welvaart uit de visualisatie kan afleiden. Conform de aanbeveling van de *CES Recommendations* (zie paragraaf 2.1) is in de MBW gekozen voor een in samenhang gevisualiseerde indicatorenset en niet voor een samengestelde index.

Een enkel cijfer heeft ogenschijnlijk voordelen (Saisana & Tarantola 2002, geciteerd in OECD 2008, pp. 13-14). Complexe, multi-dimensionale problemen worden beter inzichtelijk en eenvoudiger te interpreteren. De resultaten zijn beter te communiceren naar een breed publiek en gemakkelijker te gebruiken door beleidsmakers, bijvoorbeeld om de prestaties van een land door de tijd te volgen en internationaal te vergelijken.¹¹

De technische uitdagingen zijn overkomelijk (voor een handleiding zie OECD & JRC 2008; voor een toepassing op welzijn zie Mazziotta & Pareto 2013).¹² De bezwaren zijn evenwel niet technisch van aard. Er zijn sterke analytische en normatieve redenen om af te zien van het maken van een samengestelde index.

De pogingen om complexe fenomenen, zoals de brede welvaart, te vangen in een enkel cijfer komen voort uit de aanname dat politici, beleidsmakers en andere gebruikers voor hun beslissingen een totaaloordeel nodig hebben en niet in staat zijn dat oordeel zelf te vormen op basis van de onderliggende informatie. Die aanname is onjuist. Er is dan ook een groeiende consensus dat voor het meten van brede welvaart niet een samengestelde index maar een conceptuele indicatorenset nodig is.¹³ Bovendien wordt de waarde van 'het enkele cijfer' overschat. Er zijn sleutelindicatoren die de kern van een thema beknopt samenvatten. Het komt echter zelden voor dat een thema met een enkele indicator in beeld kan worden gebracht. Zelfs het bruto binnenlands product – een van de beroemdste sleutelindicatoren – is op zichzelf niet voldoende om een goed beeld te krijgen van de ontwikkeling van een economie.

Een onoverkomelijk bezwaar is dat er geen objectieve manier is om de 'juiste' gewichten af te leiden waarmee een index kan worden samengesteld. In een politieke omgeving en in beleidsevaluaties is iedere weging problematisch. Het gewicht dat aan thema's en indicatoren wordt gegeven hangt af van politieke belangen, persoonlijke voorkeuren en – in beleidsevaluaties – van de mate waarin variabelen bepalend zijn voor uitkomsten. Voor een goede weging is volledige informatie nodig over de feitelijke preferenties van de hele bevolking. Feitelijke preferenties zijn grotendeels onbekend, wellicht zelfs onkenbaar.¹⁴ Ze zijn bovendien voor ieder individu anders. Een samengestelde index

¹¹ Een voorbeeld is de Global Competitiveness Index van het World Economic Forum die in het innovatiebeleid wordt gebruikt om de prestaties van Nederland te benchmarken.

¹² De indicatoren moeten vergelijkbaar worden gemaakt. Ze zijn in verschillende eenheden gemeten (euro's in lopende of constante prijzen, tonnen, mensen, CO₂-equivalenten, enzovoorts). En ze hebben een verschillende mate van volatiliteit (sommige zijn erg stabiel, andere fluctueren sterk), hetgeen erop kan duiden dat brede welvaart gevoeliger is voor veranderingen in de ene indicator dan voor veranderingen in de andere indicator. De laatste en meest belangrijke stap is het bepalen van de gewichten die aan iedere indicator worden gegeven bij het samenstellen van het indexcijfer (Decanq & Lugo 2010).

¹³ Zie ESB, "Dossier Meten van welvaart", inhoud 4772S, 11 april 2019 (<https://esb.nu/esb/20051494/dossier-meten-van-welvaart>).

¹⁴ Het is niet mogelijk om gewichten af te leiden uit nationale statistieken (bijvoorbeeld over verkiezingsuitslagen, consumptieve bestedingen en andere uitkomsten op het niveau van de hele bevolking). Dit is het 'impossibility theorem' van Kenneth J. Arrow. Dergelijke uitkomsten zijn het resultaat van de werking van complexe systemen. Ze tonen niet wat mensen

van de brede welvaart van een hele bevolking is per definitie niet representatief voor de brede welvaart van specifieke bevolkingsgroepen. Daarmee is iedere weging arbitrair, ook wanneer alle indicatoren en thema's een gelijk gewicht krijgen.

Een samengestelde index kan een effectief middel zijn om een analyse van een thema in te leiden, zeker in de wetenschap. Wetenschappers hebben zelf samengestelde indexen nodig voor statistische modellen, bijvoorbeeld om te onderzoeken of er een verband is tussen inkomen en welzijn. Politici, beleidsmakers en andere gebruikers hebben daarentegen juist een diversiteit aan informatie nodig. Ze hebben verschillende voorkeuren en belangen en in hun debatten en beslissingen hebben ze informatie nodig over de afruilen tussen verschillende aspecten van brede welvaart.

Maatschappelijke en politieke debatten zijn dan ook beter gediend met een brede informatiebasis dan met een enkel cijfer. De oplossing is helderheid en samenhang, niet de reductie van informatie.

Het reduceren van de veelheid aan indicatoren tot een enkel cijfer betekent in feite een verlies aan informatie. Zelfs wanneer de onderliggende data beschikbaar blijven en de methode transparant wordt gemaakt, zal de gemiddelde gebruiker geneigd zijn alleen naar het samengestelde cijfer te kijken. Een tegenargument is dat de vergelijking van individuele indicatoren met de index informatie oplevert over afruilen. Echter, wanneer de index betekenisloos is, is deze vergelijking dat ook.

Essentiële informatie kan uit zicht raken. Zo zou een index van de brede welvaart "Later" bestaan uit informatie over de vier soorten kapitaal (economisch, menselijk, sociaal en natuurlijk). In een dergelijke index zit impliciet de veronderstelling dat de vier soort kapitaal onderling substitueerbaar zijn. Die veronderstelling is deels onjuist. Iedere soort kapitaal is essentieel voor het functioneren van een aspect van onze samenleving. Natuurlijk kapitaal is kritiek: zonder natuurlijk kapitaal is leven onmogelijk. In een samengestelde index verdwijnt een eventuele daling van een van de kapitalen uit het oog.

3.5 Duiding richt zich primair op eerste-orde-effecten

In complexe fenomenen hangt alles met alles samen. Het is vaak moeilijk om een indicator eenduidig te interpreteren. In de MBW is ervoor gekozen om alleen de zogenaamde eerste-orde-effecten te duiden. Eerste-orde-effecten zijn de effecten die direct – dat wil zeggen zonder tussenstappen – kunnen worden gerelateerd aan een ontwikkeling. Bijvoorbeeld, een stijging van de individuele consumptie is in de eerste orde goed voor de consument. Tweede-orde-effecten zijn het gevolg van eerste-orde-effecten. In de tweede orde kan hogere consumptie gepaard gaan met milieuvervuiling, obesitas, waterverbruik en CO₂-uitstoot in andere landen, enzovoorts. In de relatie tussen eerste-orde-effecten en tweede-orde-effecten zitten de afruilen.

Afruilen hebben betrekking op de balans tussen aan elkaar gerelateerde positieve en negatieve veranderingen. Voorbeelden van afruilen zijn: meer consumeren in het heden en minder sparen voor later; meer consumeren ten koste van meer vervuiling, voedselverspilling en overgewicht; snelle groei van de brede welvaart voor hoogopgeleiden en langzame groei of achteruitgang voor laagopgeleiden; verduurzaming van de Nederlandse landbouw tegenover een hogere landvoetafdruk van Nederland in de rest van de wereld. Afruilen zijn een centraal onderdeel van het antwoord op de vraag of de brede welvaart *per saldo* is toegenomen.

feitelijk prefereren (hun 'revealed preferences') maar wat ze praktisch hebben gedaan (hun 'stated preferences') in interactie met anderen en met hun omgeving.

4. Van nationaal naar regionaal

De betekenis van brede welvaart – de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze ten koste gaat van die van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld – is onafhankelijk van het niveau waarop ze gemeten wordt. De principes zijn op de verschillende schaalniveaus identiek, maar de concrete (thematische) uitwerking moet recht doen aan wat op het betreffende schaalniveau relevant is. In dit hoofdstuk onderzoeken we de vertaling van concepten en bijbehorende thema's en indicatoren naar het regionale niveau.

4.1 Een dynamisch perspectief op brede welvaart

Om het verschil tussen het regionale en het nationale niveau te begrijpen, moet op een andere manier naar brede welvaart worden gekeken. In deze paragraaf leggen we uit dat de brede welvaart zoals we die meten, de uitkomst is van de dynamische werking van een complex adaptief sociaal systeem. In paragraaf 4.2 wordt dat proces ontleed om af te leiden wat op regionaal of lokaal niveau gemeten moet worden.

De MBW toont de brede welvaart op het niveau van de hele Nederlandse samenleving. Het gaat om gemiddelden en totalen voor de hele bevolking en het hele land. Bovendien wordt in de MBW de brede welvaart gemeten 'zoals het is' – een *statisch beeld*. Dit is ook het uitgangspunt in de CES Recommendations. Voor een beter begrip van wat op regionaal of lokaal niveau anders is, moeten we naar de brede welvaart kijken 'zoals het wordt gevormd' – een *complex, dynamisch proces*.

Dynamiek heeft allereerst te maken met de manier waarop uitkomsten op enig moment tot stand komen. Brede welvaart is een uitkomst van keuzes die worden gemaakt in interactie met anderen en met een omgeving. Dit idee is impliciet vervat in Sen's capabilities approach. Mensen gebruiken hun vrijheid om 'capabilities' en 'functionings' te combineren tot een leven dat voor hen waarde heeft.¹⁵ Maar die vrijheid is altijd afhankelijk van de vrijheden van anderen en wordt begrensd door sociale structuren en de omgeving.

Dynamiek heeft ook te maken met veranderingen door de tijd. De voorkeuren van mensen veranderen naarmate ze ouder worden en een levenscyclus doormaken, bijvoorbeeld omdat ze trouwen, kinderen krijgen, leren van hun ervaringen (Niedzwiedz et al., 2012). De omgeving waarin ze leven verandert (bijvoorbeeld door technologische ontwikkelingen, klimaatverandering, economische crisis, oorlog). Veranderingen in de tijd hebben ook te maken met intergenerationele overdrachten (e.g. Corak, 2013) en met de opeenstapeling van ongunstige uitkomsten (zie, bijvoorbeeld, Massey, 2004 over 'allostatic load').

Het dynamische proces waarin brede welvaart door individuen, sociale groepen en samenlevingen wordt gevormd is inherent complex. Brede welvaart – zoals gemeten in de MBW – is de uitkomst van de werking van complexe adaptieve sociale systemen. Alle 'systemen' waarin mensen interactie hebben – gezin en huishouden, de samenleving, de arbeidsmarkt, de economie, wijken en buurten, bedrijven, sportverenigingen, scholen – zijn complexe adaptieve sociale systemen. Mensen zijn actief in meerdere, onderling verbonden complexe systemen en vormen zo, in voortdurende interactie met en aanpassing aan anderen in hun omgeving, hun eigen brede welvaart en daarmee, op hoger niveau, de brede welvaart van groepen, regio's, landen en samenlevingen.

¹⁵ "freedoms of people to lead the lives they have reason to value" (Sen, Development as freedom, p. 10).

4.2 Brede welvaart als uitkomst van een complex adaptief sociaal systeem

In deze paragraaf wordt de werking van een complex adaptief sociaal systeem uitgelegd en vervolgens toegepast op de vorming van brede welvaart. Interactie tussen actoren in een ruimtelijke, sociale, institutionele en cognitieve omgeving is allesbepalend voor de uitkomsten van een complex systeem. Vooral in dit opzicht komt het regionale niveau veel dichterbij de omgeving waarin mensen dagelijks leven dan het abstracte niveau van het land.

In de jaren zestig van de vorige eeuw zocht Thomas Schelling – een van de grondleggers van de speltheorie en van het denken over complexe sociale systemen – in de resultaten van de Amerikaanse volkstelling naar ‘counties’ waar ongeveer evenveel blanke als zwarte mensen woonden. Hij vond ze nauwelijks. Hij vroeg zich af of Amerikanen echt zo intolerant waren en begon te experimenteren met eenvoudige modellen (zie Schelling, 1971, 1978). Zo ontdekte hij dat zelfs bij een lichte voorkeur voor burens met dezelfde kleur en een hoge ‘tolerantie’ voor mensen met een andere kleur, gemengde gemeenschappen uiteenvielen en ongewild of onbedoeld gesegregeerd raakten. Schelling ontdekte zo dat uitkomsten van sociale processen niet kunnen worden afgeleid uit wat we weten over individuele voorkeuren en gedragsregels. Mensen maken hun eigen keuzes maar worden daarbij beïnvloed door anderen in hun omgeving en door de eigenschappen van die omgeving. Dit is een van de grondbeginselen van complexe adaptieve sociale systemen.

Een complex adaptief sociaal systeem produceert ‘emergente’ uitkomsten door de individuele keuzes die mensen maken in onderlinge interactie in een omgeving (Holling 2001). Om het functioneren van een complex adaptief sociaal systeem te begrijpen, moeten we kijken naar vier aspecten: (1) individuen en hun voorkeuren en gedragsregels; (2) interacties en adaptatie; (3) de omgeving waarin interacties en adaptatie plaatsvinden; en (4) de emergente uitkomsten die het systeem produceert.

1. Individuen en hun voorkeuren en gedragsregels

Een samenleving bestaat uit **individuen** die allen hun eigen voorkeuren, gedragsregels en informatie hebben op basis waarvan ze keuzes maken. Voorkeuren, gedragsregels en informatie kunnen veranderen in de loop van de tijd, bijvoorbeeld omdat mensen leren, ouder worden of kinderen krijgen. Dit is onder andere het terrein van de gedragspsychologie en de micro-economie (behavioural economics; choice theory).

Er is een verschil tussen de preferenties die mensen hebben (hun ‘stated preferences’) en de preferenties waarvoor ze – al dan niet bewust – feitelijk kiezen (hun ‘revealed preferences’). Zo hebben sommige mensen een voorkeur voor luxe consumptiegoederen, terwijl ze die niet kunnen betalen en dus ook niet kopen. Er zijn ook mensen die dergelijke goederen toch kopen al gaat dat ten koste van hun basisbehoeften (Linssen, Van Kempen, Kraaykamp, 2011).

2. Interacties en adaptatie

Mensen hebben op allerlei manieren **interactie**. Dat gebeurt bijvoorbeeld in sociale relaties in gezin, familie, buurt en werk; bij het ruilen van goederen en diensten en in andere markttransacties; bij het uitwisselen van kennis en informatie; of bij het kopiëren van elkaars gedrag. In interactie vindt **adaptatie** plaats. Dit is onder andere het terrein van de sociale psychologie (sociale ecosystemen) en de culturele antropologie.

Sociale vergelijking is een belangrijk proces in interactie en adaptatie. In hun keuzes en in de beoordeling van relevante uitkomsten laten mensen zich leiden door de keuzes en uitkomsten van anderen in hun omgeving (Festinger, 1954; Buunk & Mussweiler, 2001; Twenge & Campbell, 2002). Zo zal een inwoner van een getto die middenin een getto woont zijn of haar kwaliteit van leven

waarschijnlijk hoger inschatten dan iemand met dezelfde kwaliteit van leven die aan de rand van het getto woont en dagelijks de rijke mensen aan de overkant kan zien.

Nabijheid ('proximity') is een sterke drijvende kracht achter interactie- en adaptatieprocessen (Boschma, 2005; Knoben & Oerlemans, 2006; Heringa et al., 2014). Nabijheid kan geografisch zijn, maar ook sociaal, organisatorisch of cognitief. Hoe dichter mensen bij elkaar zijn en hoe meer ze op elkaar lijken, des te groter is de kans op interactie. En hoe meer mensen interactie hebben, des te meer gaan ze op elkaar lijken.

Uit het feit dat mensen zich aan elkaar aanpassen kan worden afgeleid dat de waardering die iemand aan zijn of haar leven geeft niet absoluut is.¹⁶ In het algemeen zijn er grote verschillen in waarden tussen culturen (Hofstede, 2001) en die waarden beïnvloeden de manier waarop individuen zich in verhouding tot elkaar gedragen.¹⁷ Zelfs binnen een klein land als Nederland zijn dergelijke culturele verschillen aanwezig.

In zijn *capabilities approach* stelt Amartya Sen dat het geen zin heeft om normatief te oordelen over het niveau van inkomen of consumptie van een individu (de extrinsieke waarden) omdat het gaat om de vrijheden die iemand heeft om een waardevol leven te leiden (de intrinsieke waarden). Martha Nussbaum heeft daarentegen een lijst met universele waarden opgesteld waarmee ze invulling geeft aan Sen's *capabilities approach*. De vraag is of dat mogelijk is (Robeyns 2003).

Een essentieel verschil tussen een groot deel van de literatuur over welzijn en het conceptuele denken over brede welvaart is dat het niet alleen gaat om individuen, maar ook en vooral om groepen en samenlevingen waarin de uitkomsten worden gedreven door de interactie tussen individuen. Hier komt het belang van de omgeving naar voren.

3. Omgeving

Interacties vinden plaats in een **omgeving**. Die omgeving is sociaal, ruimtelijk, institutioneel en cognitief. Een universiteit is een voorbeeld van een omgeving: hier hebben onderzoekers dagelijks sociaal en cognitief contact (in kantoren en laboratoria, bij de koffieautomaat) binnen gebouwen op een campus, waarbij ze in hun dagelijkse beslissingen worden beïnvloed (ondersteund en begrensd) door de institutionele regels van vakgroepen, universiteit en financiers. De omgeving modereert de interacties maar wordt op haar beurt beïnvloed door de keuzes van individuen en door hun interacties.

Uit de interacties tussen mensen ontstaan nieuwe structuren, zoals gezinnen, huishoudens, sociale groepen, verenigingen, politieke partijen en vakbonden.¹⁸ Die structuren oefenen eigenstandig invloed uit op de individuen in een systeem. Dit is onder andere het terrein van de sociologie. Een prominent voorbeeld is de structuratietheorie van Anthony Giddens (1984), die met zijn theorie in wezen de sociologische interpretatie van een complex adaptief systeem heeft gegeven. In

¹⁶ In de wetenschap wordt nog gediscussieerd over de vraag of de relatie tussen materiële welvaart (inkomens) en subjectief welzijn relatief of absoluut is (Diener et al., 1993). In het begin van de jaren zeventig observeerde Easterlin (1974, 1995) een paradox: er is een correlatie tussen inkomen en geluk tussen en binnen landen, maar een stijging van inkomen leidt door de tijd heen niet tot een stijging van geluk. Recenter statistisch onderzoek heeft de conclusies van Easterlin weerlegd (e.g. Veenhoven, 2000; Stevenson & Wolfers 2008). In de MBW 2019 is overigens te zien dat het verband tussen inkomen en de persoonlijk welzijnsindex bij opleidingsniveau en achtergrond positief is (een hoger inkomen gaat samen met een *hoger* persoonlijk welzijn) maar negatief is bij leeftijd (een hoger inkomen gaat samen met een *lager* persoonlijk welzijn).

¹⁷ Bhutan is een voorbeeld van een land waar de brede welvaart vanuit spirituele waarden is gedefinieerd (Yangka et al., 2018).

¹⁸ In de economische wetenschappen wordt ook wel gesproken over 'instituten' (bijvoorbeeld door Douglas C. North) en in de sociale wetenschappen over 'netwerken' (Social Network Theory) of 'groepen'.

structuratietheorie hebben sociale systemen structurele kenmerken. Deze 'structuren' zijn zowel een *middel* – ze ondersteunen sociale praktijken met regels en hulpbronnen; ze geven mensen 'agency' en leggen beperkingen op – als een *uitkomst* van de sociale praktijken van en interacties tussen mensen in een bepaalde tijd en plaats. Dit fenomeen is ook bekend in de economische wetenschap waar instituties worden gezien als structuren die ontstaan uit economisch gedrag en die vervolgens datzelfde gedrag gaan sturen (North 1990).

Individueen hebben een zeker mate van regie over hun eigen leven ('agency'). Sociale structuren hebben op hun beurt 'agency' ten opzichte van alles wat in hun invloedssfeer gebeurt. Zo legt de omgeving beperkingen op. Denk bijvoorbeeld aan de normen en waarden van een familie of sociale groep die grenzen stellen aan de individuele keuzevrijheid; aan de fysieke grenzen in een geografische ruimte; of aan wet- en regelgeving van provincies en gemeente over ruimtegebruik, recreatie en woningbouw. Een groot deel van de wetenschappelijke literatuur over welzijn concentreert zich op het individu (met name het psychologische en medische deel; zie bijvoorbeeld Ryan and Deci, 2001 en het werk van Diener). Vanuit het perspectief van een complex systeem – met interacties tussen individuen en een omgeving – is de 'groep' minstens even belangrijk en moet dus expliciet aandacht worden gegeven aan onderlinge relaties en de ontwikkeling van sociaal kapitaal en sociale cohesie.¹⁹

4. Emergente uitkomsten

Het resultaat van de acties en interacties van individuen in het systeem zijn de zogenaamde 'emergente' uitkomsten. Dit zijn de relevante resultaten die door de werking van een complex adaptief sociaal systeem worden geproduceerd. Die resultaten komen grotendeels tot stand zonder coördinatie (het systeem is zelf-organiserend; zie bijvoorbeeld Krugman, 1996) en zijn niet intuïtief of lineair te herleiden tot de voorkeuren en gedragsregels van de individuele mensen in het systeem. De brede welvaart van een gemeente, regio of land en de verdeling van die welvaart zijn emergente uitkomsten.

Brede welvaart is als concept niet normatief. Zo is bijvoorbeeld niet gezegd dat alle indicatoren per se groei moeten vertonen. Bovendien zijn de uitkomsten op maatschappelijk niveau niet eenvoudig te herleiden tot de waarden en het bijbehorende gedrag van een enkel (soort) persoon. Dit is een van de redenen waarom brede welvaart vanuit een diversiteit aan aspecten moet worden gemeten.

4.3 Wat betekent dit voor het meten van brede welvaart op regionaal niveau?

Brede welvaart heeft op ieder schaalniveau dezelfde betekenis. De concrete uitwerking moet recht doen aan wat op het regionale niveau relevant is. In deze paragraaf gaat het om de vraag of de vorming van brede welvaart op regionaal of lokaal niveau anders werkt dan op nationaal niveau en of we op regionaal of lokaal niveau andere variabelen moeten meten dan op nationaal niveau.

4.3.1 De aard en invloed van de omgeving

Interactie vindt plaats in een ruimtelijke, sociale, cognitieve en institutionele omgeving. Wanneer we afdalen van het nationale niveau naar regio, gemeente, wijk of buurt, dan komen we steeds dichterbij het niveau waarop interacties tussen mensen plaatsvinden, waar onderlinge aanpassing (adaptatie) plaats vindt, waar sociale vergelijking een rol speelt, waar de omgeving een directe invloed uitoefent op de keuzes van mensen. Dit is het niveau waarop mensen vorm geven aan hun

¹⁹ Zie bijvoorbeeld, de memberships theory van Durlauf over de oorzaken van armoede (Durlauf 2000).

leven, waar ze hun sociale identiteit ontwikkelen en waar brede welvaart ontstaat (Forrest & Kearns, 2001).

Naarmate we ruimtelijk verder inzoomen, verandert het perspectief op de brede welvaart op drie manieren.

Het is steeds waarschijnlijker dat de metingen van verschillende indicatoren over dezelfde mensen gaan. In de MBW wordt de brede welvaart gemeten met een verzameling indicatoren die tezamen een beeld geven van de huidige stand van de brede welvaart per aspect van een dimensie (bijvoorbeeld materiële welvaart “Hier en Nu” of menselijke kapitaal “Later”). Op nationaal niveau gaan de observaties over aspecten van de brede welvaart niet per se over dezelfde mensen. We kunnen bijvoorbeeld op nationaal niveau kijken naar de brede welvaart “Hier en Nu” van de Nederlandse bevolking en de ontwikkeling van fijnstofconcentraties, ervaren gezondheid, sociale contacten en veiligheid vergelijken. We weten dat deze variabelen theoretisch verband houden met elkaar. We hebben we het echter niet per se over dezelfde mensen. Iemand in Den Helder zal weinig merken van natuur op de Veluwe; een inwoner van Oost-Drenthe merkt weinig van de afname van fijnstof in de grote steden in de Randstad. In een wijk, een buurt, een dorp of een gemeente is dat echter anders. Hier gaat het bij alle observaties (waarschijnlijk) over dezelfde mensen.²⁰ Iedereen woont min of meer in de buurt van dezelfde natuur en ademt dezelfde schone of vervuilde lucht in. De afzuilen die in het geding zijn kunnen scherper worden geïdentificeerd. De keuzes tussen afzuilen blijft gebaseerd op persoonlijke en politieke afwegingen.

De rol van “Elders” wordt steeds groter. Luchtvervuiling, broeikasgasemissies en verkeer trekken zich niets aan van gemeentegrenzen. Ongeveer een derde van alle mensen werkt buiten de eigen gemeente. Veel economische relaties (met verzekeraars, banken, hypotheekverstrekkers, webshops, belastingdienst) strekken zich uit voorbij lokale en regionale grenzen. Hoe kleiner de regio is, des te groter is de rest van de wereld.

De aard van de omgeving wordt steeds belangrijker voor de uitkomsten in termen van brede welvaart. Mensen vormen hun brede welvaart in verschillende ruimtelijke en sociale omgevingen: van dicht bij huis (buurt) naar zeer abstract (land en wereld).²¹ Die omgevingen zijn op allerlei manieren onderling verbonden, zowel door de mensen zelf (denk aan wonen versus werken; transacties; familierelaties, vakantie en recreatie) als door instituties (relaties met en tussen bedrijven, overheden op verschillende niveaus, markten). De vorming van brede welvaart is schaalafhankelijk: op zeer lokaal niveau spelen andere factoren en processen een rol dan op nationaal of mondiaal niveau (zie Figuur 4.1). Denk hierbij bijvoorbeeld aan sociale vergelijking, aan processen van dagelijkse interactie en aanpassing, en aan de interactie tussen mensen en sociale systemen.

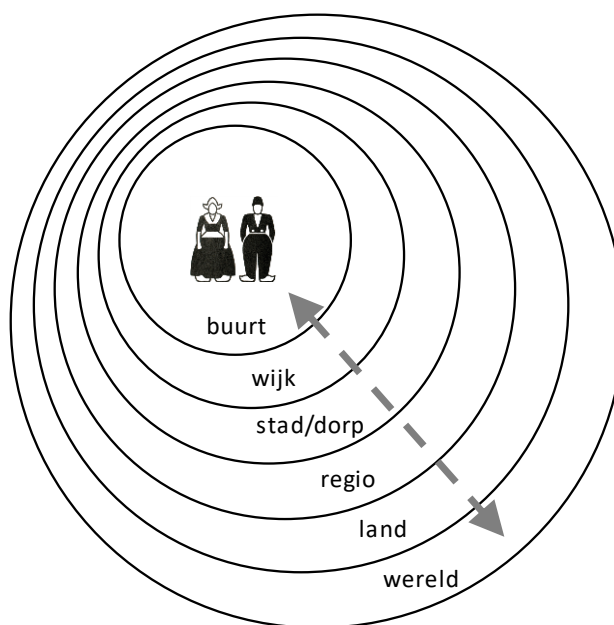
Met name het verschil tussen stad en platteland is relevant. Stad en platteland zijn wezenlijk andere omgevingen. Bijvoorbeeld, Fischer’s *subcultural theory* (Fischer 1975, 1995) beschrijft hoe steden ‘onconventioneel gedrag’ stimuleren en sterke subculturen mogelijk maken, omdat ze groter en economisch, ruimtelijk, institutioneel en cultureel heterogener zijn; migranten aantrekken uit een veel groter en diverser achterland; en meer interactie en aanpassing tussen verschillende culturen

²⁰ Ook in dit geval weten we natuurlijk niet zeker of we het over dezelfde mensen hebben. Het gaat dan ook om de *kans* dat we het over dezelfde mensen hebben.

²¹ Mensen zijn tegelijkertijd lid van meerdere sociale groepen en hebben dus meerdere sociale identiteiten. Dat maakt dat ze flexibel kunnen zijn in hun sociale vergelijking (Buunk & Mussweiler 2001).

mogelijk maken.²² Dit impliceert dat processen van interactie en adaptatie in steden anders verlopen dan op het platteland.²³ De beoordeling van uitkomsten (bijvoorbeeld in sociale vergelijking) verloopt eveneens anders in steden dan op het platteland (Amato & Zuo, 1992). Daarnaast is er in steden meer milieuverontreiniging (zoals fijnstof), verkeer, geluidsoverlast, toerisme, en minder groen.

Figuur 4.1 Mensen vormen hun brede welvaart in meerdere onderling verbonden ruimtelijke en sociale omgevingen

Hoe dichter we komen bij de feitelijke (lokale of regionale) omgeving waarin mensen hun leven vorm geven, des te belangrijker wordt het om informatie mee te nemen over de kenmerken van die omgeving. Dergelijke contextvariabelen kunnen niet geduid worden ten aanzien van brede welvaart. Ze hebben echter een grote invloed op de uitkomsten. Denk dan, bijvoorbeeld, aan de diversiteit van de bevolking (naar leeftijden, onderwijsniveaus, migratieachtergrond, religie, enzovoorts), aan demografische samenstelling (groene en grijze druk) en bevolkingsdichtheid, aan ruimtegebruik, of aan de centraliteit ten opzichte van de rest van Nederland (vergelijk bijvoorbeeld de Randstad met de Waddeneilanden en Zeeuws-Vlaanderen).

Een nog onbeantwoorde vraag betreft de definitie van een regio. In de Regio Envelop is een regio “het gebied dat partijen zelf als de meest effectieve schaal verkiezen om tot oplossingen te komen”. In Figuur 4.1 kan een regio worden gedefinieerd als een verzameling gemeenten met daarin steden en dorpen, wijken en buurten. Binnen het kader van de Regio Envelop is een pragmatische definitie waarschijnlijk voldoende. Het is echter geen triviale kwestie omdat voor iedere Regio Deal zal worden gezocht naar vergelijkbare regio’s die geen financiering ontvangen uit de Regio Envelop.

²² Zie in dit verband het werk van de Chicago school of sociology. Een relevant voorbeeld is het onderzoek naar het ontstaan van *gangs*.

²³ Het verschil tussen stad en platteland is gradueel. Zo onderscheidt het CBS vijf categorieën van stedelijkheid – van zeer sterk stedelijk tot niet stedelijk – die een maatstaf zijn voor de concentratie van menselijke activiteiten gebaseerd op de gemiddelde omgevingsadressendichtheid.

4.3.2 Afruilen

In een complex adaptatief systeem is “alles met alles verbonden”. Zo laten verschillende studies een verband zien tussen de hoeveelheid groen in de leefomgeving, sociale cohesie en sociaal kapitaal, veiligheid en gezondheid (Hong et al., 2018; Jennings & Bamkole, 2019). Schelling (1971) beschrijft hoe segregatie in Amerika tot stand kon komen door de samenloop van keuzes via verschillende mechanismen:

“If blacks exclude whites from their church, or whites exclude blacks, the segregation is organized, and it may be reciprocal or one-sided. If blacks just happen to be Baptists and whites Methodists, the two colors will be segregated Sunday morning whether they intend to be or not. If blacks join a black church because they are more comfortable among their own color, and whites a white church for the same reason, undirected individual choice can lead to segregation. And if the church bulletin board is where people advertise rooms for rent, blacks will rent rooms from blacks and whites from whites because of a communication system that is correlated with churches that are correlated with color.” (p. 143)

Schelling's voorbeeld laat zien hoe communicatie en adaptatie de uitkomsten beïnvloeden, ook wanneer het eindresultaat niet bewust wordt nagestreefd. Massey et al. (1987) vertellen een soortgelijk verhaal over segregatie in Amerika (zie ook Chetty et al., 2014; Ryan & Deci, 2001):

“Blacks, like whites, attempt to improve their neighborhood characteristics with rising social status, but unlike whites, they face strong barriers to residential mobility. As a result, high status blacks must live in neighborhoods with fewer resources and amenities than whites of similar background. Specifically, they live in poorer, more dilapidated areas characterized by higher rates of poverty, dependency, crime, and mortality, and they must send their children to public schools populated by low income students who score badly on standardized tests.”

Dit laat zien dat gunstige en ongunstige uitkomsten zich kunnen opstapelen.²⁴ In de MBW 2019 is dit voor een steekproef van 7.250 mensen onderzocht (CBS, 2019a). Daarin bleek opleidingsniveau de ‘grote verdeler’: hoogopgeleiden hebben een veel grotere kans om bovenaan de verdeling van brede welvaart te zitten en laagopgeleiden om onderaan de verdeling te zitten. Daar komt bij dat dergelijke stapelingseffecten bestaande verschillen tussen bevolkingsgroepen kunnen versterken. Intergenerationele overdrachten – de essentie van brede welvaart “Later” – zijn daarbij een belangrijk mechanisme (Corak, 2013; Causa & Johansson, 2011).

Op lokaal en regionaal niveau worden afruilen tastbaar. Op nationaal niveau zijn afruilen lastig te identificeren. We weten bijvoorbeeld dat er afruilen zijn tussen consumptie en vervuiling, consumptie en overgewicht, economische groei en tijdverlies door filevorming, en vergrijzing en arbeidsparticipatie. Maar op nationaal niveau kijken we naar gemiddelden en totalen over 17 miljoen mensen en is de kans klein dat we bij verschillende aspecten (zoals consumptie en vervuiling) naar dezelfde mensen kijken. Bovendien is het moeilijk om objectief te bepalen welke afruilen relevant zijn.

Kunnen we gemeentelijke afruilen beter identificeren en vervolgens met indicatoren in beeld brengen? Hoe verder je inzoomt, des te groter is de kans dat de uitspraken die worden gedaan gaan over dezelfde mensen.²⁵ Voorbeelden zijn de afruil tussen ruimtegebruik voor wonen versus natuur, luchtkwaliteit versus gezondheid, lokale banen versus woon-werkverkeer, en sociale cohesie versus veiligheid.

²⁴ Robert Merton noemt deze stapeling het Matthew Effect (Merton, 1958). Vrij vertaald betekent het dat zij die veel hebben meer zullen krijgen dan zij die weinig hebben.

²⁵ Het blijft een kans en geen zekerheid. Er wordt nog altijd gekeken naar totalen of gemiddelden per regio. Het is zinvol om per regio ook naar verschillende bevolkingsgroepen te kijken (bijvoorbeeld, onderscheiden naar opleidingsniveau).

Welk soort uitspraken zouden kunnen worden gedaan? Op basis van de Monitor Duurzaam Nederland 2009²⁶ kunnen we vier soorten afruilen identificeren:²⁷

- *Waar zien we economische “opportunity costs”?* Dit betreft geld dat je maar een keer kunt uitgeven, tijd die je maar een keer kunt besteden, land en grondstoffen die maar op een manier tegelijk kunnen worden gebruikt. Enkele voorbeelden van dergelijke afruilen zijn werktijd versus vrije tijd, bebouwde grond versus natuurgebied, consumptie versus materiaalgebruik en invoer van grondstoffen. Bij de overheid werken de “opportunity costs” van geld anders dan bij particulieren. Hier gaat het, behalve om de vraag waaraan de overheid haar geld uitgeeft, om vragen over de ontwikkeling van de staatsschuld en de belastingen (“Hier en Nu” versus “Later”).
- *Zien we afruilen in de tijd?* (“Hier en Nu” versus “Later”): Hiervoor is nodig dat we een causale relatie zoeken tussen de thema’s van “Hier en Nu” en “Later”. Dat kunnen relaties van het type “opportunity costs” zijn (bijvoorbeeld, meer geld uitgeven aan consumptie, meer huishoudelijke schuld en minder sparen, minder investeren).
- *Zien we geografische afruilen?* (“Hier en Nu” versus “Elders”): Hiervoor is nodig dat we een causale relatie zoeken tussen de thema’s van “Hier en Nu” en “Elders”, bij voorkeur vanuit het concept van voetafdrukken. Een voorbeeld is de relatie tussen materiaalgebruik in Nederland en de invoer van niet-hernieuwbare grondstoffen.
- *Zien we (her)verdelingseffecten?* Het gaat dan om effecten binnen thema’s maar bovenal om effecten over alle thema’s heen. Zie je bijvoorbeeld dat hoogopgeleiden op alle indicatoren een hogere brede welvaart hebben, maar laagopgeleiden juist op alle thema’s een lagere brede welvaart?

Het valt nog te bezien in hoeverre deze en andere afruilen op regionaal niveau geïdentificeerd en zinvol gemeten kunnen worden.

4.4 Modellen voor de regionale brede welvaart

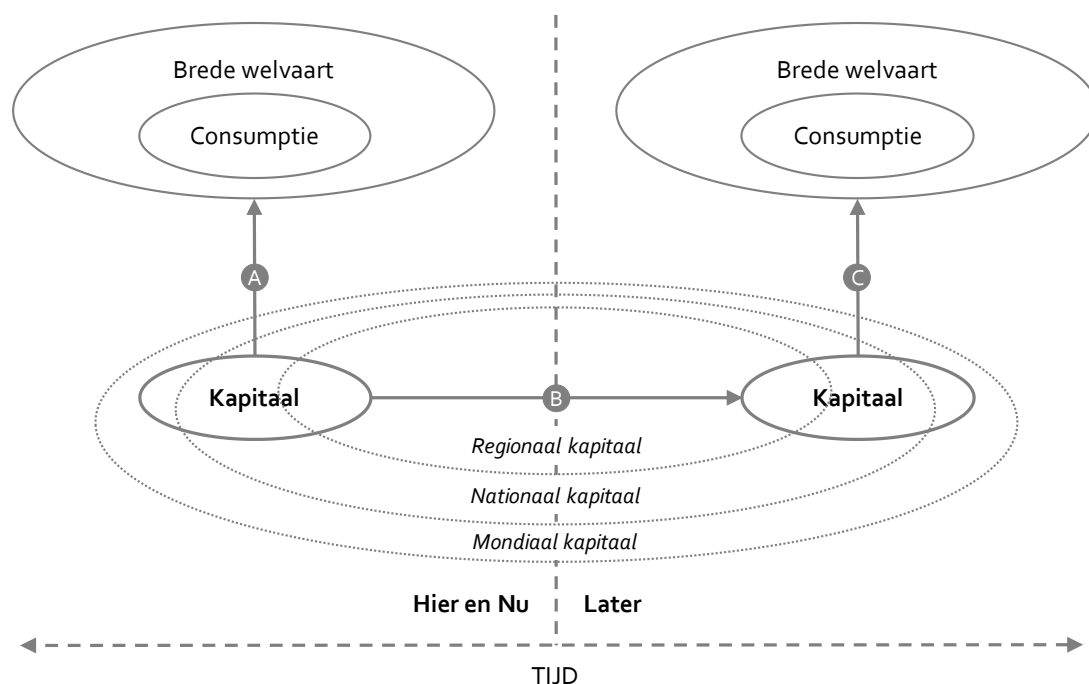
In Figuren 4.2, 4.3 en 4.4 worden de algemene modellen uit de CES Recommendations (zie paragraaf 2.2) aangepast aan het dynamische perspectief op brede welvaart dat in de voorgaande paragrafen is ontwikkeld.

Figuur 4.2 laat zien dat mensen voor hun brede welvaart gebruik maken van hulpbronnen (kapitaalgoederen) op verschillende ruimtelijke niveaus. De kapitalen waarover een individu kan beschikken zijn deels regionaal, deels nationaal en deels mondiaal. Hetzelfde geldt voor de toekomstige generaties. De figuur is verder gelijk aan het oorspronkelijke CES-model waarin brede welvaart allereerst (maar niet uitsluitend) een functie is van het nut dat aan consumptie wordt ontleend.

²⁶ In de Monitor Duurzaam Nederland 2009 (MDN2009) hebben de planbureaus een hoofdstuk over afruilen geschreven. In dat hoofdstuk werden vijf grote thema’s besproken: arbeid en vergrijzing, sociale cohesie, kennis, klimaatverandering, en biodiversiteit en grondstoffen. Deze thema’s zijn gerelateerd aan de vier soorten kapitaal: natuurlijk kapitaal (klimaatverandering; biodiversiteit en grondstoffen); sociaal kapitaal (sociale cohesie en ongelijkheid); menselijk kapitaal (arbeid en vergrijzing); en geproduceerd kapitaal (kennis in relatie tot productiviteit).

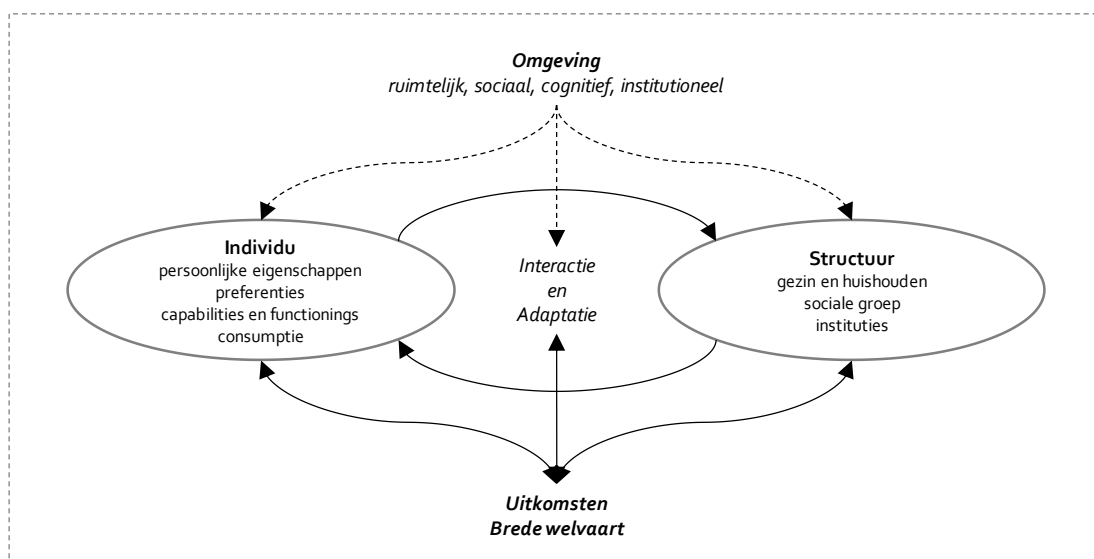
²⁷ Het gaat niet alleen om het identificeren van thema’s maar ook om het problematiseren daarvan. Dit is een van de lessen uit het boek *De kwetsbare welvaart van Nederland* (Lintsen et al. 2018). In de SCP-publicatie *De sociale staat van Nederland* worden ontwikkelingen in de Nederlandse maatschappij geproblematiseerd (SCP 2017). Het SCP beschrijft risico’s en bedreigingen en problematiseert hiermee een aantal grote maatschappelijke problemen.

Figuur 4.2. Summier model van de brede welvaart “Hier en Nu” en “Later”

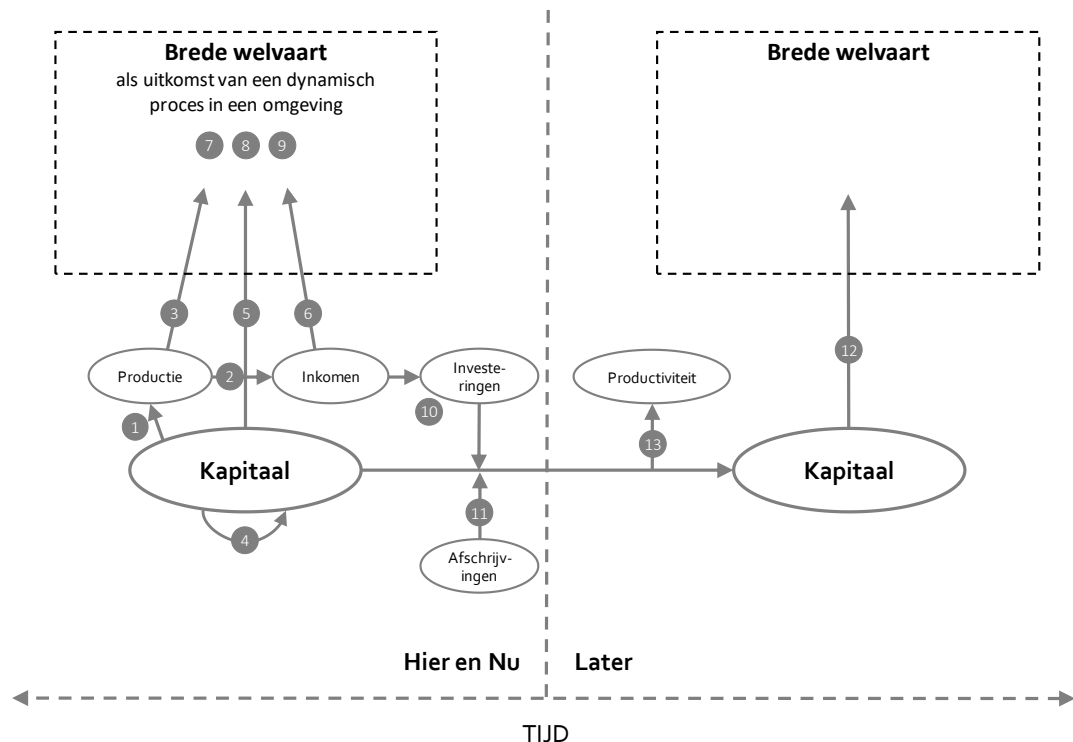

In Figuur 4.3 wordt het dynamische, complexe proces, dat in paragraaf 4.2 is beschreven, schematisch weergegeven. Centraal staat de onderlinge interactie en adaptatie van individuen. Interactie en adaptatie worden ondersteund en gevormd door sociale structuren. Consumptie is een van de aspecten van individueel gedrag. De omgeving waarin deze processen plaats vinden bepaalt mede de uitkomsten in termen van brede welvaart.

Figuur 4.3. Schematische weergave van het dynamische proces van de vorming van brede welvaart in een omgeving

Figuur 4.4. Model van de brede welvaart “Hier en Nu” en “Later” op regionaal niveau

In figuur 4.4 is het oorspronkelijke CES-model (Figuur 2.1) aangepast om plaats te maken voor de werking van een complex adaptief systeem in een omgeving.

4.4.1 Het standaard economische model

Economen beschrijven met behulp van een “productiefunctie” hoe hulpbronnen (of kapitalen) worden gebruikt om goederen en diensten voort te brengen (#1). In het productieproces worden de productiefactoren arbeid en kapitaal beloond; hier worden inkomens gegenereerd (#2). Tenslotte worden de voortgebrachte goederen en diensten geconsumeerd door individuen (#3). Deze consumptie verschaft hen “nut” (utility). De optelsom van dit “nut” voor alle individuen in een samenleving wordt door economen gezien als welvaart. Dit betreft welvaart in de smalle zin van het woord – ze is beperkt tot consumptie – terwijl brede welvaart door meer factoren wordt bepaald dan alleen de consumptie van goederen en diensten.

4.4.2 Kapitaal

De verschillende kapitaaltvormen staan in nauwe relatie met elkaar (#4), maar zijn wel duidelijk van elkaar te onderscheiden. De groei van de ene kapitaaltvorm kan ertoe leiden dat andere soorten kapitaal efficiënter benut kunnen worden. Dit is met name het geval bij sociaal kapitaal, dat het gebruik van andere kapitaaltvormen sterk kan bevorderen. Ook is er sprake van complementariteiten tussen fysiek en menselijk kapitaal, aangezien nieuwe machines bediend moet worden door mensen die over bepaalde vaardigheden beschikken (zie Goldin en Katz, 1999). Tegelijkertijd worden sommige kapitaaltvormen door gebruik uitgeput (zoals machines), terwijl de waarde van andere kapitaaltvormen door gebruik juist toeneemt (zoals vaardigheden die door on-the-job training worden ontwikkeld of die in het geval van langdurige werkloosheid juist kunnen afnemen).

Kapitaal heeft ook een direct effect op de brede welvaart (#5). Zo laat de literatuur zien dat mensen die beschikken over een grote mate van menselijk kapitaal (door een hoog onderwijsniveau en/of een goede gezondheid), ook hogere niveaus van subjectief welzijn (tevredenheid met het leven)

laten zien, ook wanneer er voor inkomens en andere factoren wordt gecorrigeerd (Lomas, 1998; Healy, 2001).

4.4.3 Het dynamische proces van de vorming van brede welvaart in een omgeving

In paragraaf 4.2 is beschreven hoe brede welvaart een uitkomst is van de werking van een complex adaptief sociaal systeem. Daarin is de interactie tussen actoren in een ruimtelijke, sociale, institutionele en cognitieve omgeving allesbepalend. Interactie gaat samen met adaptatie. Onderzoek naar de invloed van grote levensgebeurtenissen op de tevredenheid met het leven (het subjectief welzijn) toont dat mensen veerkracht en aanpassingsvermogen vertonen (#7). Wanneer mensen een bepaald doel in het leven bereiken, zoals getrouwd zijn, kan een tijdelijke piek in het welzijn optreden. Na verloop van tijd vakt dit effect af (Stiglitz en Becker, 1977; Becker, 1996; Bowles, 1998; Clark et al., 2008). Er bestaan grote individuele verschillen in de mate waarin deze adaptatie optreedt, en voor sommige levensgebeurtenissen is een dergelijke aanpassing afwezig of incompleet (zie Diener et al., 2003, voor een overzicht). Zo hebben bepaalde (lichaams)gebreken en werkloosheid vaak een langdurig effect op hoe mensen hun levenskwaliteit ervaren (Oswald en Powdthavee, 2008; Lucas, 2007; Lucas et al., 2004). De toegang die mensen hebben tot zowel materiële als sociale hulpbronnen kan de mate van aanpassing aan moeilijke omstandigheden bepalen (e.g. Cummins, 2000).

Mensen realiseren niet per definitie een hogere welvaart door beschikking te hebben over bepaalde goederen. Het is belangrijk dat mensen de vrijheid hebben, en daarmee ook de reële mogelijkheden, om hun behoeften te bevredigen en hun doelen in het leven na te streven (#8) (Sen, 1995).

Tenslotte blijkt dat brede welvaart niet alleen wordt beïnvloed door kapitalen, maar ook door persoonlijke psychologische kenmerken en de beschikbaarheid van informatie (#9) (Zajonc, 1980; Argyle, 1987; Bradburn, 1996; Lewin, 1996; Deneve en Cooper, 1998).

4.4.4 De invloed van “Hier en Nu” op “Later”

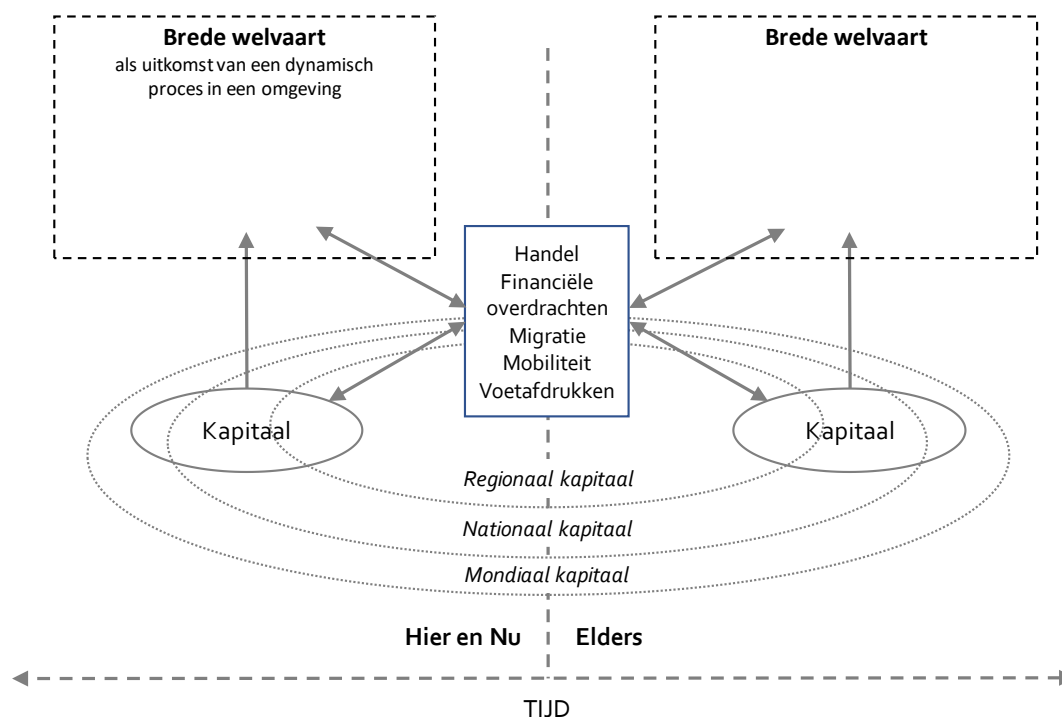
Een deel van het verdiende inkomen in het productieproces wordt gebruikt voor consumptie (#3), terwijl het resterende deel in kapitaal wordt geïnvesteerd (#10). Aangezien dit kapitaal in toekomstige productieprocessen kan worden aangewend, wordt het soms wel “uitgestelde consumptie” genoemd. Het nieuwe niveau van de voorraad aan kapitaal wordt bepaald door investeringen, afschrijvingen (#11) en andere veranderingen (zoals de ontdekking van nieuwe energievoorraden).

De nieuwe hoeveelheid kapitaal kan door toekomstige generaties worden gebruikt om hun brede welvaart op te bouwen (#12). Het is eenvoudig in te zien hoe economisch en natuurlijk kapitaal aan volgende generaties kunnen worden doorgegeven. Voor kenniskapitaal (zoals R&D), menselijk kapitaal en sociaal kapitaal vindt deze transmissie plaats via het mechanisme van padafhankelijkheid. Het begrip padafhankelijkheid beschrijft hoe de bandbreedte aan beslissingen die men in het heden kan nemen, beperkt wordt door keuzes die in het verleden zijn gemaakt. Keuzes hebben vaak lange-termijn consequenties. Zo kunnen grote investeringen in bepaalde institutionele raamwerken (zoals bijvoorbeeld nationale innovatiesystemen, juridische systemen of maatschappelijke structuren in het maatschappelijk middenveld) ervoor zorgen dat de transactiekosten hoog zijn om uit de bestaande structuren te breken en in de richting van nieuwe structuren te bewegen. Daarom zijn investeringen in menselijk en sociaal kapitaal niet alleen relevant voor de huidige generatie, maar hebben ze ook betekenis voor de brede welvaart van toekomstige generaties. Als gevolg van efficiëntere productieprocessen is het mogelijk dat toekomstige generaties met minder hulpbronnen eenzelfde niveau van breed welvaart kunnen realiseren (#13).

4.4.5 Relaties tussen “Hier en Nu” en “Elders” op regionaal niveau

Figuur 4.5 toont een aangepast model voor de relaties tussen brede welvaart “Hier en Nu” en “Elders” op regionaal niveau. Hierin is te zien dat de thema’s weliswaar anders zijn, maar dat de onderliggende principes identiek zijn.

Figuur 4.5. Model van de brede welvaart “Hier en Nu” en “Elders” op regionaal niveau

4.5 Conclusies

Brede welvaart is de uitkomst van de werking van complexe adaptieve sociale systemen. Mensen zijn actief in meerdere, onderling verbonden complexe systemen en vormen zo, in voortdurende interactie met en aanpassing aan anderen in hun omgeving, hun eigen brede welvaart en daarmee, op hoger niveau, de brede welvaart van groepen, regio's, landen en samenlevingen.

De betekenis van brede welvaart is identiek op ieder schaalniveau, maar de concrete uitwerking moet recht doen aan wat op het betreffende schaalniveau relevant is. Wanneer we afdalen van het nationale niveau naar regio, gemeente, wijk of buurt, dan komen we steeds dichterbij het niveau waarop mensen vorm geven aan hun leven en waar brede welvaart ontstaat. Daarmee wordt het steeds waarschijnlijker dat de metingen van de brede welvaart over dezelfde mensen gaan; wordt de rol van “Elders” groter, omdat een groter deel van het proces van brede welvaartsvorming zich afspeelt buiten de omgeving die wordt gemeten; en wordt aard en omvang van de omgeving belangrijker voor de uitkomsten in termen van brede welvaart.

Het verschil tussen stad en platteland is zeer relevant. Stad en platteland zijn wezenlijk andere omgevingen. Processen van interactie en adaptatie verlopen in steden anders dan op het platteland, de beoordeling van uitkomsten verloopt anders, en steden hebben hun eigen, specifieke mogelijkheden en problemen.

Dit heeft twee implicaties. De afruilen die in het geding zijn kunnen scherper worden geïdentificeerd. De keuzes tussen afruilen blijft gebaseerd op persoonlijke en politieke afwegingen. Het is zeker

wenselijk dat ze worden benoemd, want ze raken de kern van het debat over brede welvaart. Nagegaan moet worden of de keuze van relevante afriilen goed kan worden onderbouwd.

Ten tweede moeten voor het vergelijken van regio's en gemeenten variabelen worden meegenomen die de context van brede welvaartsvorming beschrijven. Deze contextvariabelen zeggen iets over de aard en omvang van een regio of gemeente. Het gaat bijvoorbeeld om bevolkingsdichtheid, stedelijkheid, diversiteit, groene en grijze druk, en migratiesaldo. Deze variabelen kunnen niet worden *geduid* ten aanzien van de brede welvaart maar spelen wel een rol in de *vorming* van de brede welvaart omdat ze de intensiteit en de uitkomsten van interacties beïnvloeden.

Deel II: Een eerste uitwerking

5. Regionale brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”

Het doel van dit hoofdstuk is het geven van een beredeneerde invulling van de concepten brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” op regionaal niveau.

5.1 Vertaling van het conceptuele kader naar de regionale brede welvaart

Allereerst bespreken we in het algemeen de consequenties van het conceptuele kader dat in het vorige hoofdstuk is ontwikkeld voor het meten van de regionale brede welvaart.

5.1.1 Brede welvaart “Hier en Nu”

De brede welvaart “Hier en Nu” kan met de bestaande indicatoren op regionaal niveau worden gemeten. De brede welvaart “Hier en Nu” bestaat uit twee groepen thema’s: persoonskenmerken (welzijn, materiële welvaart, gezondheid, arbeid en vrije tijd, wonen) en omgevingskenmerken (samenleving, veiligheid, milieu). De determinanten van **persoonskenmerken** en de bijbehorende relevante individuele keuzes bevinden zich vooral in de lokale omgeving. Wel speelt in alle gevallen de nationale context een rol. Denk, bijvoorbeeld, aan de nationale woningmarkt en het beleid van banken en overheid ten aanzien van hypotheeklen; aan de invloed van politieke stabiliteit en economische groei op tevredenheid met het leven en verwachtingen voor de toekomst; en aan de invloed van CAO’s, economische conjunctuur en wetgeving op lonen, arbeidsomstandigheden en arbeidsparticipatie. Die context is voor alle regio’s gelijk.

Omgevingskenmerken zijn bij uitstek lokaal of regionaal. Het is aan te bevelen indicatoren op te nemen voor aspecten die op lokaal niveau grote betekenis hebben voor de vorming van brede welvaart. Voorbeelden van dergelijke omgevingskenmerken zijn beschikbaarheid van en toegang tot diensten en sociale voorzieningen (zoals sportverenigingen, scholen, en andere plaatsen waar mensen sociaal interacteren), afstand tot dergelijke voorzieningen, lokale beschikbaarheid van banen, en ruimtegebruik. Sommige van deze aspecten zijn vooral belangrijk omdat ze sociale interactie sturen en stimuleren.

5.1.2 Brede welvaart “Later”

De kapitalen die mensen gebruiken bij de vorming van hun de brede welvaart “Hier en Nu” en die ze doorgeven aan de volgende generatie, bestaan uit mondiaal kapitaal (vooral natuurlijk kapitaal), nationaal kapitaal (vooral economisch kapitaal), en regionaal of lokaal kapitaal (zie Figuur 4.2). In welke opzichten zijn mensen afhankelijk van regionaal kapitaal? En is het nodig hiervoor andere variabelen te meten dan in de MBW zijn gemeten?

De brede welvaart “Later” kan met de bestaande thema’s en indicatoren worden gemeten. Wel zal op lokaal of regionaal niveau om praktische redenen eerder moeten worden gekeken naar investeringen (de toevoeging aan bestaande kapitaalvoorraden) dan naar de kapitaalvoorraden zelf.

Economisch kapitaal is eerder nationaal, omdat investeringen door bedrijven en overheden (in fysiek en kenniskapitaal) afhankelijk zijn van (conjuncturele en structurele) ontwikkelingen op nationale en internationale markten. Huishoudens bouwen hun pensioen doorgaans op bij nationale pensioenfondsen en nemen hypotheeklen bij banken en andere hypotheekverstrekkingen die nationaal of internationaal opereren. Het resultaat van deze keuzes is echter lokaal. Huishoudens bouwen pensioenaanspraken op, hebben een vermogen op de bank en in hun huis, en genieten van het bijbehorende niveau van materiële welvaart, al dan niet met een opgebouwde schuld. Infrastructuur

kent wel een duidelijke regionale component. De determinanten van economisch kapitaal zijn niet per se regionaal, de uitkomsten echter wel.

Menselijk kapitaal is in termen van pure arbeid vooral een aangelegenheid van de locaties waar mensen werken en wonen. In 2017 werkte ongeveer 60 procent van de werkzame personen binnen de eigen gemeente en 40 procent daarbuiten.²⁸ De kwaliteit van het menselijk kapitaal wordt bepaald door het onderwijs en het opleidingsniveau hangt sterker af van nationale investeringen en regionale concentraties van kennis- en onderwijsinstellingen.²⁹

Sociaal kapitaal is bij uitstek lokaal en regionaal. Het gaat bijvoorbeeld om gedeelde normen en waarden, om sociale netwerken met mensen en groepen in de omgeving, en om sociale cohesie.

Natuurlijk kapitaal is een 'kritieke hulpbron' – zonder natuur is leven niet mogelijk – maar het is niet per se nodig dat een persoon natuurlijk kapitaal in de onmiddellijke omgeving heeft. Er is wel een verband tussen brede welvaart en een groene omgeving, al is dit in de eerste plaats relevant voor de brede welvaart "Hier en Nu". We kunnen veronderstellen dat mensen bij intergenerationele overdrachten van natuurlijk kapitaal vooral denken aan de directe leefomgeving van hun kinderen.

Met andere woorden, we moeten zoeken naar equivalenten voor het regionale deel van economisch, natuurlijk, menselijk en sociaal kapitaal. Voor het nationale deel – dat in principe voor alle regio's gelijk is – verwijzen we naar de MBW.

5.1.3 Brede welvaart "Elders"

Iedere regio, provincie, gemeente, wijk of buurt heeft effecten op de rest van de wereld. Die effecten betreffen onder andere economische transacties, het gebruik van land en grondstoffen en de bijbehorende milieu-effecten, en sociale relaties. Zo is de broeikasgasvoetafdruk van de bevolking van Emmen weliswaar kleiner dan de voetafdruk van heel Nederland maar ze is even relevant. De goederen die in Emmen worden ingevoerd uit de minst ontwikkelde landen (Less Developed Countries; LDC's) zijn dat ook. Daarentegen is ontwikkelingshulp vooral op nationaal niveau relevant is (maatschappelijke organisaties zoals Oxfam werken nationaal; officiële ontwikkelingshulp – Official Development Assistance – is een zaak van de rijksoverheid).

In de vorige paragraaf concludeerden we dat "Elders" groter wordt naarmate we ruimtelijk verder inzoomen. Een steeds groter deel van het complexe proces waarin de brede welvaart wordt gevormd bevindt zich buiten de grenzen van de locatie die wordt onderzocht. Dit betekent dat de brede welvaart "Elders" meer aandacht moet krijgen, anders moet worden ingevuld en eerder betrekking moet krijgen op de rest van Nederland dan op de rest van de wereld. Figuur 4.2 geeft een eerste indruk van de betreffende thema's.

Met andere woorden, het gaat bij de regionale brede welvaart "Elders" zowel om interregionale als internationale effecten. We zoeken niet naar een equivalent voor ontwikkelingshulp.

5.1.4 Verdelingsvraagstukken

In de MBW wordt veel aandacht gegeven aan de verdeling van de brede welvaart "Hier en Nu". Veel mensen herkennen zichzelf niet in landelijke cijfers. Bovendien weten we dat landelijke cijfers geen informatie geven over groepen met een hogere of lagere brede welvaart dan gemiddeld. De vraag is

²⁸ CBS, Banen van werknemers naar woon- en werkregio, december 2017 (<https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/83628NED/table?dl=22B3A>; gedownload 8 mei 2019).

²⁹ Dit geldt met name voor hogere onderwijsniveaus waar mensen naar steden verder van huis verhuizen, hoewel ook daar enige regionale bias in zit.

of moet worden geprobeerd om de verdeling van de brede welvaart ook op regionaal niveau te onderzoeken.

We verwachten dat het te kostbaar en ingewikkeld is om de verdeling van de brede welvaart “Hier en Nu” onder bevolkingsgroepen op regionaal niveau net zo te analyseren als in de MBW op nationaal niveau. Het is wel mogelijk om met bepaalde informatie een indirect beeld te krijgen.

Cijfers op macroniveau hebben altijd een compositionele en een structurele component. Zo kan de arbeidsparticipatie in een gemeente laag zijn omdat er onvoldoende banen zijn en de economie niet groeit – een structurele component – of omdat er relatief veel gepensioneerden en veel kinderen wonen – een compositionele component. Ook weten we dat onderwijsniveau de grote verdeler is en kunnen we in kaart brengen welk deel van de bevolking een lage, middelbare of hoge opleiding heeft gehad.

Wellicht is het mogelijk om met behulp van bepaalde variabelen – zoals opleidingsniveau, grijze druk, inwoners naar achtergrond – een eerste indicatie te krijgen van het mogelijke patroon van de verdeling van de regionale brede welvaart. Deze variabelen horen bij de contextvariabelen.

5.2 Dashboards voor de nationale en regionale brede welvaart

In deze paragraaf gaan we concreet in op de thema’s en indicatoren die voor de regionale brede welvaart relevant zijn. Hier combineren we de inzichten uit het conceptuele kader met de resultaten van de inventarisatie van beschikbare indicatoren. Het resultaat is een eerste uitwerking van de dashboards voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” en van een dashboard met contextvariabelen.

Het is belangrijk om nogmaals te benadrukken dat de thema’s vertegenwoordigen wat we willen weten. Het gaat om het *fenomeen* brede welvaart en de aspecten van dat fenomeen. De indicatoren vertegenwoordigen wat we feitelijk kunnen meten. Ze zijn niets meer of minder dan een instrument. Waar informatie op regionaal niveau ontbreekt, zoeken we naar aanvaardbare (dat wil zeggen valide) alternatieven. We zoeken dan naar beschikbare indicatoren die het thema zo goed mogelijk benaderen binnen de mogelijkheden die de data bieden.

De indicatoren moeten bovendien eenduidig beoordeeld kunnen worden op hun eerste-orde-effect op de brede welvaart. Dit betekent dat we zonder meer moeten kunnen concluderen dat een stijging of een daling van een indicator kan worden geassocieerd met een hogere of lagere brede welvaart. Consumptie is een voorbeeld van een indicator die eenduidig beoordeeld kan worden. Het eerste-orde-effect van hogere consumptie is meer nut voor de consument. Hogere consumptie mag dus worden geassocieerd met een hogere brede welvaart. De tweede-orde-effecten – zoals overgewicht, milieuvervuiling, uitputting van niet-hernieuwbare hulpbronnen – doen niet ter zake. De gemiddelde WOZ-waarde van huizen is een voorbeeld van een indicator die *niet* eenduidig beoordeeld kan worden. Een stijging van de waarde van een huis kan worden geïnterpreteerd als een indicatie voor een hoger woongenot van de eigenaar, als een stijging van het virtuele vermogen van het huishouden, maar ook als een signaal van toenemende krapte op de huizenmarkt. Wat betekent het bovendien dat de waarde van huizen in de ene regio veel hoger of lager is dan in de andere regio? Indicatoren die om niet in aanmerking komen voor de dashboards voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” kunnen wel worden gebruikt in de dashboards voor beleidsthema’s (zie hoofdstuk 6).

Uit hoofdstuk 4 komt naar voren dat in de dashboards de componenten van het complexe proces van de vorming van brede welvaart moeten zijn geïntegreerd. Dit betreft:

- *Individen en hun preferenties en gedragsregels*: Voor deze component is de relevante informatie al opgenomen.

- *Interactie en adaptatie*: Een essentiële toevoeging betreft de beschikbaarheid van en toegang tot voorzieningen die de interactie tussen mensen mogelijk maken. Denk, bijvoorbeeld, aan scholen, sportverenigingen en restaurants. Deze krijgen een plaats in het thema “Samenleving”.
- *Structuren*: Deze component heeft de eigenschappen van een kapitaalgoed. Het gaat bijvoorbeeld om sociale cohesie en andere aspecten van sociaal kapitaal en om de werking van de regionale arbeidsmarkt. De indicator sociale cohesie is toegevoegd aan het dashboard brede welvaart “Later”. Andere aspecten van deze component zijn al aanwezig.
- *Omgeving*: Gezien de analyse in hoofdstuk 4 zijn twee aspecten van belang. Het eerste aspect betreft contextvariabelen die de werking van het dynamische, complexe proces van brede welvaartsvorming beïnvloeden, maar die niet geduid kunnen worden ten aanzien van hun eerste-orde-effect op de brede welvaart. Dit betreft met name de samenstelling en ontwikkeling van de bevolking. Het tweede aspect betreft samenstelling van de bevolking naar kenmerk, waar het kenmerken betreft die gezien de uitkomsten van de MBW 2019 relevant zijn voor de verdeling van de brede welvaart onder de bevolking. Het gaat dan vooral om leeftijdsgroepen, opleidingsniveau en migratie-achtergrond.
- *Emergente uitkomsten*: Deze zijn per definitie opgenomen.

Tabel 5.1. Dashboards met thema's en indicatoren voor de brede welvaart "Hier en Nu"

Thema	Indicatoren nationale MBW2019	Mogelijke indicatoren regionale MBW
Welzijn	Tevredenheid met het leven Persoonlijke welzijnsindex Ervaren regie over het eigen leven	Tevredenheid met het leven a)
Materiële welvaart	Mediaan besteedbaar inkomen Individuele consumptie	Mediaan gestandaardiseerd huishoudensinkomen
Gezondheid	Gezonde levensverwachting mannen Gezonde levensverwachting vrouwen Overgewicht	Overgewicht Levensverwachting mannen Levensverwachting vrouwen Ervaren gezondheid
Arbeid en vrije tijd	Langdurige werkloosheid Netto arbeidsparticipatie Hoogopgeleide bevolking Tevredenheid met vrije tijd Tijdverlies door files en vertraging Tevredenheid met werk (werknemers)	Langdurige werkloosheid Netto arbeidsparticipatie Hoogopgeleide bevolking Tevredenheid met hoeveelheid vrije tijd Tijdverlies door files en vertraging Tevredenheid met reistijd woon- werkverkeer Opleidingsniveau Werkloosheid Arbeidsongeschikten
Wonen	Kwaliteit van woningen Tevredenheid met woning	Tevredenheid met woonomgeving
Samenleving	Contact met familie, vrienden of buren Inspraak en verantwoordingsplicht Vertrouwen in instituties Vertrouwen in mensen Ontwikkeling normen en waarden Vrijwilligerswerk	Contact met familie, vrienden of buren Vertrouwen in instituties Vertrouwen in mensen Vrijwilligerswerk Afstand tot voorzieningen (zwembad, sportvoorzieningen, bibliotheek, school basisonderwijs, kinderdagverblijf, restaurant) b)
Veiligheid	Vaak onveilig voelen in de buurt Slachtofferschap van misdaad	Vaak onveilig voelen in de buurt Aantal ondervonden delicten Misdrijven per 100 inwoners
Milieu	Beheerde terrestrische natuur in NNN Kwaliteit van zwemwater binnenwateren Living Planet Index Stedelijke blootstelling aan fijnstof (PM _{2,5}) Milieuproblemen	Natuurgebied per inwoner Emissies fijnstof Emissies broeikasgassen Bos en natuurlijk terrein Afstand tot openbaar groen Kwaliteit van zwemwater binnenwateren Kwaliteit van zwemwater kustwateren

Opmerkingen:

a) Dit moet worden nagevraagd bij het SCP.

b) Het thema "cultuur" ontbreekt in de MBW, omdat het bijzonder moeilijk is een indicator te vinden die objectief en eenduidig het verband tussen cultuur en brede welvaart aangeeft. Op regionaal of lokaal niveau kan de afstand tot culturele voorzieningen relevant zijn. Hier zijn deze afstandsindicatoren ondergebracht in het thema "samenleving".

Tabel 5.2. Dashboards met thema's en indicatoren voor de brede welvaart "Later"

Thema	Indicatoren nationale MBW2019	Mogelijke indicatoren regionale MBW
Economisch kapitaal	Fysieke kapitaalgoederenvoorraad Kenniskapitaalgoederenvoorraad Gemiddelde schuld per huishouden Mediaan vermogen van huishoudens	Gemiddelde schuld per huishouden Mediaan vermogen van huishoudens R&D-investeringen per COROP Investeringen
Natuurlijk kapitaal ^{a)}	Fossiele energiereserves Opgesteld vermogen hernieuwbare elektriciteit Beheerde terrestrische natuur in NNN Fosforoverschot Stikstofoverschot Living Planet Index Oppervlakte- en grondwaterwinning Stedelijke blootstelling aan fijnstof (PM _{2,5}) Cumulatieve CO ₂ -emissies	Woningen met zonnepanelen Beheerde natuur (met subsidie) Emissies fijnstof Bos en natuurlijk terrein Bebouwd terrein Stikstofuitscheiding landbouw (benutte gebruiksruimte dierlijke mest) Fosfaatuitscheiding landbouw (benutte gebruiksruimte dierlijke mest)
Menselijk kapitaal	Gewerkte uren Hoogopgeleide bevolking Gezonde levensverwachting vrouwen Gezonde levensverwachting mannen	Gewerkte uren Hoogopgeleide bevolking Levensverwachting vrouwen Levensverwachting mannen Beroepsbevolking Ervaren gezondheid
Sociaal kapitaal ^{b)}	Vertrouwen in mensen Discriminatiegevoelens Vertrouwen in instituties	Vertrouwen in mensen Vertrouwen in instituties Sociale cohesie

Opmerkingen:

^{a)} Lopend onderzoek naar gestandaardiseerde rekeningen voor natuurlijk kapitaal en ecosystemen zal op termijn statistieken opleveren met zeer hoge resolutie (tot op wijk en buurt).

^{b)} Indicatoren zoals bevolkingsdichtheid en diversiteit zijn mogelijke indicatoren voor het potentieel voor regionale of lokale interactie, maar dit zijn waarschijnlijk eerder contextvariabelen.

Tabel 5.3. Dashboards met thema's en indicatoren voor de brede welvaart "Elders"

Thema	Indicatoren nationale MBW2019	Mogelijke indicatoren regionale MBW
Handel en hulp	Totale invoer uit LDC's Ontwikkelingshulp Overdrachten	Loon van forenzen (werkzaam in gemeente, woonachtig elders) Loon van forenzen (wonend in gemeente, werkzaam elders) Bedrijven die importeren/exporteren
Milieu en grondstoffen ^{a)}	Invoer fossiele energiedragers Invoer fossiele energiedragers uit LDC's Invoer metalen Invoer metalen uit LDC's Invoer niet-metaal mineralen Invoer niet-metaal mineralen uit LDC's Invoer biomassa Invoer biomassa uit LDC's Broeikasgasvoetafdruk	Saldo mesttransport
Migratie		Verhuizingen naar de gemeente Verhuizingen uit de gemeente Instroom internationale kennismigranten Arbeidsmigranten
Mobiliteit		Forenzen (werkzaam in gemeente, woonachtig elders) ^{b)} Forenzen (wonend in gemeente, werkzaam elders) ^{b)}
Toerisme		Omzet horeca en logies Aantal toeristen ^{c)}

Opmerkingen:

^{a)} Voetafdrukken (de hoeveelheden land, water en CO₂ die in andere regio's of landen worden gebruikt om de goederen en diensten te produceren die binnen een regio worden geconsumeerd) kunnen op basis van regionale input-outputtabellen worden geconstrueerd. Op dit moment is dit nog toekomstmuziek is.

^{b)} Eventueel kan een onderscheid worden gemaakt tussen woon-werkverkeer van en naar buurgemeentes en van en naar overige gemeentes.

^{c)} Moeilijk eenduidig te duiden in termen van brede welvaart.

Tabel 5.4. Dashboards met indicatoren voor de context van de regionale brede welvaart

Thema	Indicatoren nationale MBW2019	Mogelijke indicatoren regionale MBW
Bevolking		bevolkingsdichtheid stedelijkheid groene druk grijze druk migratiesaldo
Kenmerken relevant voor verdeling		geslacht leeftijd opleidingsniveau migratie-achtergrond

De vier dashboards die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd geven een eerste beeld van de mogelijke invulling van een regionale monitor brede welvaart, gegeven de uitkomsten van het conceptuele kader en de inventarisatie van beschikbare informatie. Dit is niet de definitieve selectie van indicatoren. We doen hiermee ook geen uitspraken over de mogelijkheid om op regionaal niveau afruilen te identificeren en te analyseren.

6. Verdieping op beleidsthema's

De *CES Recommendations* bevelen aan om, naast de kernindicatoren waarmee de brede welvaart "Hier en Nu", "Later" en "Elders" worden beschreven, informatie te presenteren over beleidsthema's binnen de brede welvaart, zoals onderwijs, veiligheid, klimaat en armoede. Zo krijgen beleidsmakers, politici en andere maatschappelijke stakeholders meer gedetailleerde informatie over aspecten van de brede welvaart.

In de MBW 2019 is voor de thematische verdieping de indeling naar de Sustainable Development Goals (SDG's) van de Verenigde Naties gebruikt (met een aantal subthema's voor de meest diverse SDG's). Hier bespreken we welke beleidsthema's in aanmerking komen voor de vergelijking van alle Regio Deals en voor de verdieping van specifieke beleidsthema's per Regio Deal.

We kijken allereerst naar relevante beleidsthema's in de eigen proposities van de Regio Deals. Vervolgens bespreken we of er redenen zijn om naast deze beleidsthema's ook andere beleidsthema's op te nemen, zoals beleidsthema's uit de *CES Recommendations* en de Sustainable Development Goals en subthema's uit de MBW2019. Hierna gaan we in op de vraag welke beleidsthema's voor alle regio's in kaart moeten worden gebracht en welke alleen daar waar ze relevant zijn. Tenslotte beschrijven we de systematiek voor de selectie van een gebalanceerde set indicatoren van beperkte omvang.

6.1 Beleidsthema's in de Regio Deals

Aan de hand van beleidsdocumenten over de Regio Deals is een overzicht gemaakt van beleidsthema's binnen de brede welvaart die in iedere Regio Deal centraal staan. Dit zijn beleidsthema's die in de doelen van de Regio Deals worden genoemd en die volgens de *CES Recommendations* relevant zijn voor de brede welvaart. Tabel 6.1 geeft een overzicht van de resultaten.

De indeling in thema's is gebaseerd op een eigen analyse van beschikbare documentatie over de verschillende Regio Deals. De selectie van thema's en de indeling van Regio Deals in thema's is bedoeld om een eerste indruk te krijgen van de uitwerking van beleidsthema's binnen de brede welvaart op regionaal niveau. Deze uitwerking is geenszins definitief. Een uiteindelijke selectie en uitwerking van thema's wordt gedaan in samenwerking met het Rijk en de regio's.

Bij de analyse van de beleidsdocumenten kunnen drie observaties worden gemaakt:

- Duurzaamheid en leefbaarheid zijn beleidsthema's die regelmatig terugkomen. Eigenlijk gaat het in die gevallen om uitkomsten op een hoger niveau. Daarom is in die gevallen op basis van de beschrijvingen van de Regio Deals gezocht naar een preciezere vertaling. Het gaat dan bijvoorbeeld om duurzame productie en consumptie, wonen, voorzieningen of sociale samenhang.
- Duurzaamheid en structuurversterking hebben doorgaans betrekking op de lange termijn. Het gaat daarbij bij uitstek om de brede welvaart "Later" en vraagt om een operationalisering vanuit het perspectief van kapitaal.
- Verschillende Regio Deals verwijzen expliciet naar de problemen van een tekort aan culturele en andere voorzieningen en een daling van de bevolking. Dit zijn beleidsthema's die weinig aandacht krijgen in de MBW.

PBL (2019) onderscheidt vier typen Regio Deal, waarbij een Regio Deal tot meer dan een type kan behoren. Tabellen 6.2a tot en met 6.2d tonen de resultaten voor de vier typen Regio Deal die PBL heeft geïdentificeerd. De beleidsthema's die opvallen in de vier typen zijn:

- “Groeipotentie verzilveren”: arbeid, economie, kennis en innovatie; daarnaast ook onderwijs.
- “Achterstanden”: arbeid, armoede en ongelijkheid, onderwijs, veiligheid, voorzieningen; daarnaast ook sociale samenhang.
- “Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving”: arbeid, economie, onderwijs, wonen, voorzieningen, kennis en innovatie; daarnaast ook bevolkingsontwikkeling, mobiliteit, veiligheid, armoede en ongelijkheid.
- “Economische structuurversterking (regionale transitie)”: arbeid, economie, duurzame productie en consumptie, kennis en innovatie, onderwijs; daarnaast ook bevolkingsontwikkeling, mobiliteit.

De vier typen hebben geen duidelijk onderscheidende thematische specialisaties. Er is veel overlap:

- Alle typen richten zich op het beleidsthema arbeid en onderwijs.
- Drie van de vier typen richten zich op de beleidsthema's economie en kennis en innovatie.

De vier typen zijn onderscheidend in de volgende beleidsthema's:

- “Groeipotentie verzilveren”: geen onderscheidend thema.
- “Achterstanden”: armoede en ongelijkheid, veiligheid, voorzieningen, sociale samenhang.
- “Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving”: wonen, voorzieningen, mobiliteit, bevolkingsontwikkeling, veiligheid, armoede en ongelijkheid.
- “Economische structuurversterking (regionale transitie)”: bevolkingsontwikkeling, duurzame productie en consumptie, mobiliteit.

Tabel 6.1. Beleidsthema's die centraal staan in de beschrijvingen van de Regio Deals

Regio Deal	arbeid	armoede en ongelijkheid	bevolkings-ontwikkeling	duurzame productie en consumptie	economie	gezondheid	kennis en innovatie	milieu	mobiliteit	natuur	onderwijs	sociale samenhang	veiligheid	voorzieningen	wonen
ESTEC en Space Campus	✗				✗		✗								
Zeeland			✗	✗	✗		✗		✗					✗	
Rotterdam Zuid	✗	✗									✗	✗	✗	✗	✗
BES-eilanden		✗			✗										
Nucleaire problematiek						✗	✗	✗							
Brainport Eindhoven	✗				✗		✗				✗			✗	
Noordoost Fryslân	✗		✗				✗			✗	✗				✗
Zuid- en Oost-Drenthe	✗	✗	✗			✗			✗		✗			✗	✗
Natuurinclusieve landbouw				✗						✗					
Twente	✗			✗	✗	✗	✗	✗	✗		✗	✗			
Achterhoek			✗		✗	✗			✗	✗			✗	✗	✗
Foodvalley	✗			✗	✗	✗	✗	✗			✗				
Parkstad Limburg	✗	✗	✗		✗	✗					✗		✗	✗	
Midden- en West-Brabant	✗			✗	✗		✗	✗	✗						
Bodemdaling Groene Hart				✗	✗		✗	✗		✗					✗
Noordelijk Flevoland	✗			✗	✗		✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗		
Den Haag Zuid-West	✗	✗			✗						✗	✗	✗	✗	✗
ZaanIJ	✗	✗				✗			✗	✗	✗	✗	✗	✗	
Aantal Regio Deals met dit beleidsthema	12	6	5	7	12	7	10	6	7	6	10	5	6	8	6

Bron: Bijlage 1.

Tabel 6.2a. Beleidsthema's die centraal staan in de beschrijvingen van de Regio Deals: type "Groeipotentie verzilveren"

Regio Deal	arbeid	armoede en ongelijkheid	bevolkings-ontwikkeling	duurzame productie en consumptie	economie	gezondheid	kennis en innovatie	milieu	mobiliteit	natuur	onderwijs	sociale samenhang	veiligheid	voorzieningen	wonen
ESTEC en Space Campus	✗				✗		✗								
Brainport Eindhoven	✗				✗		✗				✗			✗	
Twente	✗			✗	✗	✗	✗	✗	✗		✗	✗			
Foodvalley	✗			✗	✗	✗	✗	✗			✗				
Aantal Regio Deals met dit beleidsthema	4	-	-	2	4	2	4	2	1	-	3	1	-	1	-

Bron: Bijlage 1.

Tabel 6.2b. Beleidsthema's die centraal staan in de beschrijvingen van de Regio Deals: type "Achterstanden"

Regio Deal	arbeid	armoede en ongelijkheid	bevolkings-ontwikkeling	duurzame productie en consumptie	economie	gezondheid	kennis en innovatie	milieu	mobiliteit	natuur	onderwijs	sociale samenhang	veiligheid	voorzieningen	wonen
Rotterdam Zuid	✗	✗									✗	✗	✗	✗	✗
Parkstad Limburg	✗	✗	✗		✗	✗					✗		✗	✗	
Den Haag Zuid-West	✗	✗			✗						✗	✗	✗	✗	✗
ZaanIJ	✗	✗				✗			✗	✗	✗	✗	✗	✗	
Aantal Regio Deals met dit beleidsthema	4	4	1	-	2	2	-	-	1	1	4	3	4	4	2

Bron: Bijlage 1.

Tabel 6.2c. Beleids thema's die centraal staan in de beschrijvingen van de Regio Deals: type "Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving"

Regio Deal	arbeid	armoede en ongelijkheid	bevolkings- ontwikkeling	duurzame productie en consumptie	economie	gezondheid	kennis en innovatie	milieu	mobiliteit	natuur	onderwijs	sociale samenhang	veiligheid	voorzieningen	wonen
Zeeland			×	×	×		×		×					×	
Rotterdam Zuid	×	×									×	×	×	×	×
BES-eilanden		×			×										
Brainport Eindhoven	×				×		×				×			×	
Noordoost Fryslân	×		×				×			×	×				×
Zuid- en Oost-Drenthe	×	×	×			×			×		×			×	×
Achterhoek			×		×	×			×	×			×	×	×
Parkstad Limburg	×	×	×		×	×					×		×	×	
Midden- en West-Brabant	×			×	×		×	×	×						
Bodemdaling Groene Hart				×	×		×	×		×					×
Noordelijk Flevoland	×			×	×		×	×	×	×	×	×	×		
Den Haag Zuid-West	×	×			×						×	×	×	×	×
Aantal Regio Deals met dit beleids thema	8	5	5	4	9	3	6	3	5	4	7	3	5	7	6

Bron: Bijlage 1.

Tabel 6.2d. Beleidsthema's die centraal staan in de beschrijvingen van de Regio Deals: type "Economische structuurversterking (regionale transitie)"

Regio Deal	arbeid	armoede en ongelijkheid	bevolkings- ontwikkeling	duurzame productie en consumptie	economie	gezondheid	kennis en innovatie	milieu	mobiliteit	natuur	onderwijs	sociale samenhang	veiligheid	voorzieningen	wonen
Zeeland			✗	✗	✗		✗		✗					✗	
Noordoost Fryslân	✗		✗				✗			✗	✗				✗
Zuid- en Oost-Drenthe	✗	✗	✗			✗			✗		✗			✗	✗
Natuurinclusieve landbouw				✗						✗					
Foodvalley	✗			✗	✗	✗	✗	✗			✗				
Parkstad Limburg	✗	✗	✗		✗	✗					✗		✗	✗	
Midden- en West-Brabant	✗			✗	✗		✗	✗	✗						
Noordelijk Flevoland	✗			✗	✗		✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗		
Aantal Regio Deals met dit beleidsthema	6	2	4	5	5	3	5	3	4	3	5	1	2	3	2

Bron: Bijlage 1.

6.2 Selectie van indicatoren

We kunnen ons voorstellen dat net als in de MBW voor ieder beleidsthema een beperkte verzameling indicatoren wordt samengesteld. Deze indicatoren kunnen worden geselecteerd op basis van dezelfde systematiek die in de MBW is gebruikt. Die is gebaseerd op de combinatie van concepten uit beleidsontwikkeling en beleidsevaluatie met concepten uit de theoretische pijlers onder het CES-meetsysteem (Sen's *capabilities approach*). De informatie in een dashboard sluit zodoende aan bij de praktijk van beleidsmakers en politici en bij de dagelijkse praktijk van gewone burgers. Het resultaat is beschreven in Tabel 6.2.

Tabel 6.3. Matrix voor de selectie van indicatoren bij beleidsthema's

Theorie Beleid	Capabilities	Functionings	Waardering
Input	Middelen en mogelijkheden <i>Middelen</i> betreffen investeringen in capaciteit (zoals nieuwe fysieke infrastructuur; nieuwe scholen), lopende uitgaven aan systemen en infrastructuur (zoals kosten van veiligheidszorg, onderwijs, gezondheidszorg), kosten van systeembewaking (zoals totale kosten van marktregulering; kosten van de rechtspraak), en dergelijke. <i>Mogelijkheden</i> betreffen bestaande rechten en vrijheden, fysieke capaciteit (zoals omvang infrastructuur; aantal ziekenhuisbedden), natuurlijke capaciteit (zoals visstand, drinkwatervoorraad), financiële capaciteit (zoals betaalbaarheid) en dergelijke.		
Output		Gebruik van bestaande mogelijkheden Rechten, vrijheden, capaciteit, totaal en in relatie tot bestaande capaciteit (zoals participatie in onderwijs, gemaakte reizigers-kilometers en goederen-kilometers, gebruik van voedselbanken, opnames in ziekenhuizen, enzovoorts)	
Outcome		Uitkomsten direct gerelateerd aan het gebruik van bestaande mogelijkheden positieve en negatieve eerste-orde-effecten (zoals tijdverlies door files, uitstoot van broeikasgassen, gezonde levensverwachting, vaardigheden)	
Waardering			Subjectieve beleving (zoals tevredenheid, zelfgerapporteerde gezondheid)

Voor ieder beleidsthema worden indicatoren verzameld om vier aspecten te meten, namelijk middelen en mogelijkheden, het gebruik van deze middelen en mogelijkheden, relevante uitkomsten direct gerelateerd aan het gebruik, en – naast deze objectieve aspecten – de subjectieve beleving. De algemene interpretatie van deze vier aspecten is als volgt:

- **Middelen en mogelijkheden** betreffen de hulpbronnen en andere middelen die op een beleidsthema worden ingezet en de rechten, vrijheden en andere mogelijkheden die mensen hebben om hun brede welvaart op dit thema vorm te geven. Het gaat om de capaciteit van bestaande infrastructuur en systemen. Het gaat om de toegang tot en betaalbaarheid van diensten. En het gaat om lopende uitgaven en nieuwe investeringen.
- **Gebruik** betreft het aantal mensen, huishoudens en bedrijven en anderen dat gebruik maakt van de middelen en mogelijkheden. Hierbij horen ook aspecten van gedrag zoals sporten, roken, eten of geld lenen.
- **Uitkomsten** zijn de positieve en negatieve effecten van het gebruik van bestaande middelen en mogelijkheden. Het gaat nadrukkelijk niet om bewezen causale relaties tussen gebruik en effecten. Het gaat om de effecten die volgens experts en beleidsmakers het meest relevant zijn.
- **Beleving** toont het subjectieve oordeel van mensen over de uitkomsten op een beleidsthema. Het kan gaan om de waardering die ze geven aan een aspect van hun leven of om hun zorgen over een bepaald probleem, maar ook over hun verwachtingen voor de toekomst.

Het is echter niet voldoende om de indicatoren te karakteriseren als middelen en mogelijkheden, gebruik, uitkomsten of beleving. Het is nodig om betekenis geven binnen de context van een beleidsthema om te begrijpen waarvan de indicatoren een indicatie geven. De indicatoren zijn tenslotte een instrument; het gaat om het fenomeen waarvoor ze een indicator zijn.

Bijvoorbeeld, voor onderwijs kunnen de vier aspecten als volgt worden geïnterpreteerd:

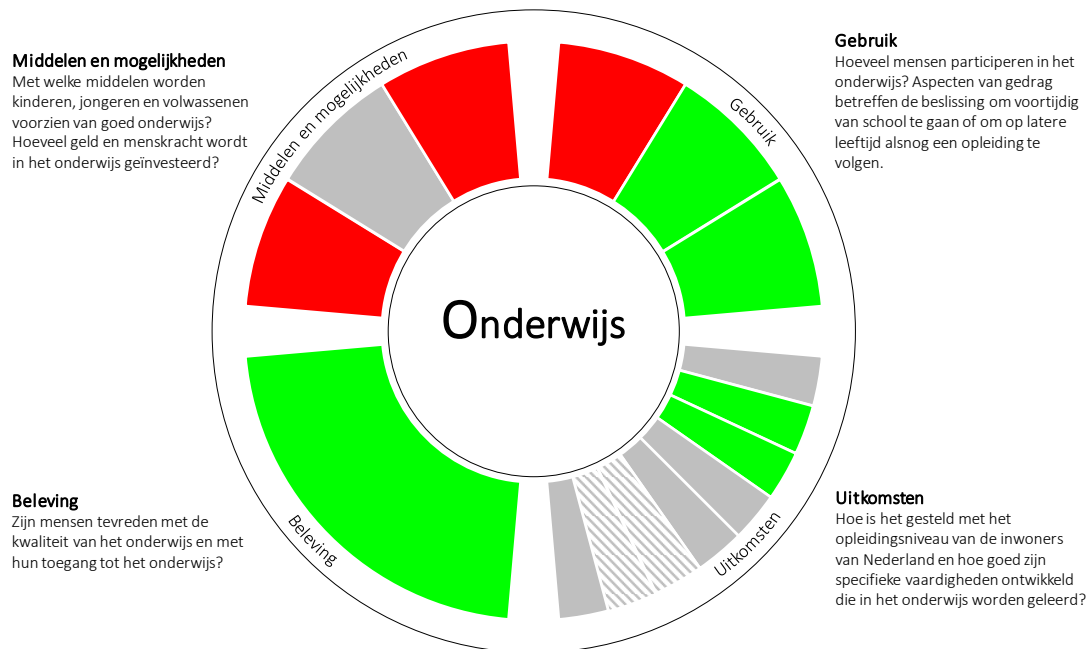
- **Middelen en mogelijkheden:** Met welke middelen worden kinderen, jongeren en volwassenen voorzien van goed onderwijs? Hoeveel geld en menskracht wordt in het onderwijs geïnvesteerd?
- **Gebruik:** Hoeveel mensen participeren in het onderwijs? Aspecten van gedrag betreffen de beslissing om voortijdig van school te gaan of om op latere leeftijd alsnog een opleiding te volgen.
- **Uitkomsten:** Hoe is het gesteld met het opleidingsniveau van de inwoners van Nederland en hoe goed zijn specifieke vaardigheden ontwikkeld die in het onderwijs worden geleerd?
- **Beleving:** Zijn mensen tevreden met de kwaliteit van het onderwijs en met hun toegang tot het onderwijs?

Figuur 6.1 geeft een voorbeeld van de visualisatie van de indicatoren voor middelen en mogelijkheden, gebruik, uitkomsten en beleving op het beleidsthema onderwijs.

De informatie in een dashboard is niet bedoeld of geschikt voor een formele evaluatie van het beleid of de Nederlandse prestaties op een bepaald terrein. Er zit een systematiek achter de selectie van indicatoren, maar de selectie is niet gebaseerd op een causaal model van het betreffende beleidsthema. Voor een formele evaluatie is een dergelijk causaal model – de beleidstheorie – een vereiste evenals een uitgebreide kwantitatieve en kwalitatieve analyse om de beleidstheorie te testen. Dit is echter niet het doel van het monitoren van de brede welvaart. We weten niet precies hoe middelen en mogelijkheden, gebruik, uitkomsten en beleving met elkaar zijn verbonden. Een

dashboard geeft niets meer of minder dan een beknopt en gebalanceerd overzicht van de basisinformatie op een beleidsthema.

Figuur 6.1. Voorbeeld van een visualisatie van een beleidsthema binnen de brede welvaart

Opmerking: Dit betreft de informatie over SDG4 (Kwaliteitsonderwijs) in de MBW 2019. Iedere 'taartpunt' geeft de trend in de periode 2011-2018 weer. Groen betekent dat de trend beweegt in de richting die wordt geassocieerd met een stijging van de brede welvaart, rood met een daling van de brede welvaart. Grijs geeft aan dat de trend niet significant stijgt of daalt.

7. Conclusies en verdere uitwerking

In dit laatste hoofdstuk geven we een kort overzicht van de voornaamste conclusies en bespreken we een aantal mogelijkheden voor de verdere uitwerking van een regionale monitor brede welvaart.

Het doel van dit rapport is het ontwikkelen van een conceptueel kader voor een regionale monitor brede welvaart. De conceptuele basis van de nationale MBW (CBS, 2019a) is het uitgangspunt voor de ontwikkeling van het conceptuele kader voor een regionale monitor brede welvaart (hoofdstukken 2 en 3). In dit rapport hebben we op basis van de wetenschappelijke literatuur een perspectief ontwikkeld dat uitgaat van het dynamische, complexe proces van brede welvaartsvorming (hoofdstuk 4). Op verzoek van het ministerie van LNV is ook een eerste aanzet gegeven voor de concrete uitwerking van het conceptuele kader (hoofdstukken 5 en 6). Daarin zijn de resultaten van de inventarisatie van beschikbare indicatoren verwerkt.

7.1 Conclusies op hoofdlijnen

Brede welvaart heeft op ieder schaalniveau dezelfde betekenis: “de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze ten koste gaat van die van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld”. In dit rapport is brede welvaart gepresenteerd als de uitkomst van de werking van complexe adaptieve sociale systemen. Mensen zijn actief in meerdere, onderling verbonden complexe systemen en vormen zo, in voortdurende interactie met en aanpassing aan anderen in hun omgeving, hun eigen brede welvaart en daarmee, op hoger niveau, de brede welvaart van groepen, regio’s, landen en samenlevingen.

Wanneer we afdalen van het nationale niveau naar regio, gemeente, wijk of buurt, dan komen we steeds dichterbij het niveau waarop mensen vorm geven aan hun leven en waar brede welvaart ontstaat. Daarmee wordt het steeds waarschijnlijker dat de metingen van de brede welvaart over dezelfde mensen gaan; wordt de rol van “Elders” groter, omdat een groter deel van het proces van brede welvaartsvorming zich afspeelt buiten de omgeving die wordt gemeten; en wordt aard en omvang van de omgeving belangrijker voor de uitkomsten in termen van brede welvaart. In dit verband is het verschil tussen stad en platteland zeer relevant.

Dit heeft twee implicaties. De afruilen die in het geding zijn kunnen scherper worden geïdentificeerd. De keuzes tussen afruilen blijft gebaseerd op persoonlijke en politieke afwegingen. Nagegaan moet worden of de keuze van relevante afruilen goed kan worden onderbouwd. Ten tweede moeten voor het vergelijken van regio’s en gemeenten variabelen worden meegenomen die de context van brede welvaartsvorming beschrijven. Deze variabelen kunnen niet worden *geduid* ten aanzien van de brede welvaart maar spelen wel een rol in de *vorming* van de brede welvaart omdat ze de intensiteit en de uitkomsten van interacties beïnvloeden.

Vanuit het conceptuele kader en de inventarisatie van beschikbare indicatoren zijn eerste versies gemaakt van dashboards voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”. Deze zijn grotendeels gelijk aan of vergelijkbaar met die in de nationale MBW. Op een paar plaatsen is het meetsysteem aangepast.

- *Individen en hun preferenties en gedragsregels*: Voor deze component is de relevante informatie al opgenomen.
- *Interactie en adaptatie*: Een essentiële toevoeging betreft de beschikbaarheid van en toegang tot voorzieningen die de interactie tussen mensen mogelijk maken. Denk, bijvoorbeeld, aan scholen, sportverenigingen en restaurants. Deze krijgen een plaats in het thema “Samenleving”.

- *Structuren*: Deze component heeft de eigenschappen van een kapitaalgoed. Het gaat bijvoorbeeld om sociale cohesie en andere aspecten van sociaal kapitaal en om de werking van de regionale arbeidsmarkt. De indicator sociale cohesie is toegevoegd aan het dashboard brede welvaart “Later”. Andere aspecten van deze component zijn al aanwezig.
- *Omgeving*: Gezien de analyse in hoofdstuk 4 zijn twee aspecten van belang. Het eerste aspect betreft contextvariabelen die de werking van het dynamische, complexe proces van brede welvaartsvorming beïnvloeden, maar die niet geduid kunnen worden ten aanzien van hun eerste-orde-effect op de brede welvaart. Dit betreft met name de samenstelling en ontwikkeling van de bevolking. Het tweede aspect betreft samenstelling van de bevolking naar kenmerk, waar het kenmerken betreft die gezien de uitkomsten van de MBW 2019 relevant zijn voor de verdeling van de brede welvaart onder de bevolking. Het gaat dan vooral om leeftijdsgroepen, opleidingsniveau en migratie-achtergrond.
- *Emergente uitkomsten*: Deze zijn per definitie opgenomen.

Net als in de MBW kunnen naast de dashboards voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” dashboards worden ontwikkeld waarin beleidsthema’s worden verdiept. Hoofdstuk 6 analyseert de thema’s die centraal staan in de Regio Deals en beschrijft de systematiek die in de MBW is gebruikt om indicatoren te selecteren.

De indeling in thema’s is gebaseerd op een eigen analyse van beschikbare documentatie over de verschillende Regio Deals. De selectie van thema’s en de indeling van Regio Deals in thema’s is bedoeld om een eerste indruk te krijgen van de uitwerking van beleidsthema’s binnen de brede welvaart op regionaal niveau. Deze uitwerking is geenszins definitief. Een uiteindelijke selectie en uitwerking van thema’s wordt gedaan in samenwerking met het Rijk en de regio’s.

In de analyse is een onderscheid gemaakt tussen de vier typen Regio Deal die PBL heeft geïdentificeerd (PBL, 2019): “Groeipotentie verzilveren”, “Achterstanden”, “Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving” en “Economische structuurversterking (regionale transitie)”.

De vier typen hebben geen duidelijk onderscheidende thematische specialisaties. Er is veel overlap. Alle typen richten zich op het thema “arbeid” en drie van de vier typen op de thema’s “economie”, “kennis en innovatie” en “onderwijs”.

De vier typen zijn onderscheidend in de volgende thema’s:

- “Groeipotentie verzilveren”: geen onderscheidend thema.
- “Achterstanden”: armoede en ongelijkheid, veiligheid, voorzieningen, sociale samenhang.
- “Verbeteren kwaliteit van leven en leefomgeving”: wonen, voorzieningen, mobiliteit, bevolkingsontwikkeling, veiligheid, armoede en ongelijkheid.
- “Economische structuurversterking (regionale transitie)”: bevolkingsontwikkeling, duurzame productie en consumptie, mobiliteit.

7.2 Varianten en opties voor de ontwikkeling

Op verzoek van het ministerie van LNV is nagedacht over mogelijke varianten van een regionale monitor brede welvaart en over mogelijke groeimodellen voor de verdere ontwikkeling van een dergelijke monitor.

Er zijn minimaal vijf varianten (in volgorde van toenemende hoeveelheid informatie):

1. Alleen een set kernindicatoren voor de brede welvaart “Hier en Nu”.
2. Alleen een set kernindicatoren voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”.
3. Een set kernindicatoren voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” en die beleidsthema’s die in vrijwel alle Regio Deals centraal staan.
4. Een set kernindicatoren voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” en voor iedere Regio Deal alleen die beleidsthema’s die centraal staan in die specifieke Deal.
5. Een set kernindicatoren voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders”, voor alle Regio Deals beleidsthema’s die in vrijwel alle Regio Deals centraal staan en voor iedere Regio Deal (of voor typen Deal) alleen die beleidsthema’s die centraal staan in die specifieke Deal (of in het specifieke type).

Voor de keuze tussen de varianten is vooral de informatiebehoefte bij het ministerie van LNV en bij de Regio Deals van belang. Wel moet opgemerkt worden dat de eerste variant te beperkt is. De Regio Envelop is gericht op het aanpakken van grote, complexe maatschappelijke uitdagingen. Dit zijn bij uitstek vraagstukken die een lange-termijn aanpak vragen waarbij zoveel mogelijk belanghebbende groepen zijn betrokken. De dimensie “Later” mag in ieder geval niet ontbreken. Daarbij komt dat voor een zuiver beeld van de effecten van de activiteiten van een Regio Deal in een regio ook naar aspecten van de dimensie “Elders” moet worden gekeken, omdat daar compenserende effecten kunnen optreden.

Voor de ontwikkeling van een regionale monitor brede welvaart zijn verschillende, niet wederzijds-uitsluitende groeimodellen mogelijk.

- Direct inzetten op een volledige set van indicatoren voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” en voor alle gewenste beleidsthema’s.
- Eerst de objectieve welzijnsindicatoren ontwikkelen en pas later de subjectieve welzijnsindicatoren. Voor de subjectieve indicatoren moet eerst worden onderzocht of en, zo ja, hoe het mogelijk is om indicatoren te ontwikkelen door meerdere jaren en meerdere gemeentes samen te nemen.
- Eerst laaghangend fruit plukken voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” en daarmee dashboards van beperkte omvang maken, maar wel zodanig dat het resultaat in balans is.
- Eerst een dashboard voor de brede welvaart “Hier en Nu” ontwikkelen en pas later voor de brede welvaart “Later” en “Elders”.
- Voor de verdieping op beleidsthema’s, eerst enkele beleidsthema’s uitwerken die in vrijwel alle Regio Deals centraal staan en pas later beleidsthema’s die specifiek zijn voor een of enkele Regio Deals.

Meer varianten zijn uiteraard mogelijk. De meest pragmatische aanpak is waarschijnlijk om allereerst te zorgen voor een eerste versie van de dashboards voor de brede welvaart “Hier en Nu”, “Later” en “Elders” waarmee de basis wordt gelegd voor een nulmeting. Die basis zal waarschijnlijk voornamelijk bestaan uit objectieve welzijnsindicatoren.

Literatuur

- Adler, A., & Seligman, M. E. (2016). Using wellbeing for public policy: Theory, measurement, and recommendations. *International Journal of Wellbeing*, 6(1).
- Amato, P. R., & Zuo, J. (1992). Rural poverty, urban poverty, and psychological well-being. *The Sociological Quarterly*, 33(2), 229-240.
- Argyle, M. (1987). *The psychology of happiness*. London: Routledge.
- Aulin-Ahmavaara, P. (2004). Moving Human Capital Inside the Production Boundary. *Review of Income and Wealth*, vol. 50, No. 2, pp. 213-228.
- Barro, R.J. (2001). Human Capital and Growth. *American Economic Review*, vol. 91, No. 2, pp. 12-17.
- Becker, G.S. (1974). A Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*, vol. 82, No. 6, pp. 1063-1093.
- Becker, G.S. (1975). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, G.S. (1996). *Accounting for Tastes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- University Press, 1996. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In: Baron, S., Field, J. & Schuller, T. (eds.). *Social capital: Critical perspectives*. Oxford University Press.
- Bowles, S. (1998). Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions. *Journal of Economic Literature*, vol. 36, pp. 75-111.
- Bradburn, N.M. (1969). *The structure of psychological well-being*. Oxford: Aldine.
- Bruni, L., & Porta, P. L. (Eds.). (2005). *Economics and happiness: Framing the analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Buunk, B. P., & Mussweiler, T. (2001). New directions in social comparison research. *European Journal of Social Psychology*, 31(5), 467-475.
- CBS (2015). *Kwaliteit van leven in Nederland*. Centraal Bureau voor de Statistiek: Voorburg.
- CBS (2018). *Monitor Brede Welvaart 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2019a). *Monitor Brede Welvaart 2019*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2019b). *Monitor Brede Welvaart: een toelichting*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Causa, O., & Johansson, Å. (2011). Intergenerational social mobility in OECD countries. *OECD Journal: Economic Studies*, 2010(1), 1-44.
- Chetty, R., Hendren, N., Kline, P., & Saez, E. (2014). Where is the land of opportunity? The geography of intergenerational mobility in the United States. *The Quarterly Journal of Economics*, 129(4), 1553-1623.
- Clark, A.E., Frijters, P., & Shields, M.A. (2008). Relative income, happiness, and utility: an explanation for the Easterlin paradox and other puzzles. *Journal of Economic Literature*, vol. 46, 95-144.
- Corak, M. (2013). Income inequality, equality of opportunity, and intergenerational mobility. *Journal of Economic Perspectives*, 27(3), 79-102.
- Cummins, R.A. (2000). Personal income and subjective well-being: A review. *Journal of Happiness Studies*, vol. 1, 133-158.

- Daly, H. E. & Cobb Jr., J. B. (1994). *For the common good: Redirecting the economy toward community, the environment, and a sustainable future*. Boston: Beacon Press.
- Dasgupta, P. (2000). Economic Progress and the Idea of Social Capital. In: Dasgupta, P., & Serageldin, I. (eds.). (1999). *Social capital: a multifaceted perspective*. The World Bank..
- Dasgupta, P. (2002). Social capital and economic performance: Analytics. Available from <http://www.econ.cam.ac.uk/faculty/dasgupta/soccap.pdf>.
- Debertin, D. L. (1996). A comparison of social capital in rural and urban settings (No. 1639-2016-135200).
- Decancq, K., & Lugo, M. A. (2013). Weights in multidimensional indices of wellbeing: An overview. *Econometric Reviews*, 32(1), 7-34.
- DeNeve, K.M., & Cooper, H. (1998). The happy personality: a meta analysis of 137 personality traits and subjective well-being. *Psychological Bulletin*, vol. 124, No. 2, 197-229.
- De Smedt, M., Giovannini, E., & Radermacher, V. (2018). Measuring sustainability. For Good Measure Advancing Research on Well-being Metrics Beyond GDP: Advancing Research on Well-being Metrics Beyond GDP, 241.
- Diener, E., Sandvik, E., Seidlitz, L., & Diener, M. (1993). The relationship between income and subjective well-being: Relative or absolute? *Social indicators research*, 28(3), 195-223.
- Diener, E., Oishi, S., & Lucas, R. E. (2003). Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. *Annual review of psychology*, 54(1), 403-425.
- Durlauf, S., and M. Fafchamps (2004). Social capital, NBER Working Paper Series 10485.
- Easterlin, R.A. (1974). Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. In: Paul A. David & Melvin W. Reder (eds.). *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramowitz*. New York: Academic Press.
- Easterlin, R.A. (1995). Will Raising the Incomes of All Increase the Happiness of All? *Journal of Economic Behavior and Organization* 27, no. 1: 35-48.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human relations*, 7(2), 117-140.
- Fiala, N. (2008). Measuring sustainability: Why the ecological footprint is bad economics and bad environmental science. *Ecological Economics*, vol. 67, No. 4, pp. 519–525.
- Fischer, C. S. (1975). Toward a subcultural theory of urbanism. *American journal of Sociology*, 80(6), 1319-1341.
- Fischer, C. S. (1995). The subcultural theory of urbanism: A twentieth-year assessment. *American Journal of Sociology*, 101(3), 543-577.
- Fleurbaey, M. (2009). Beyond GDP: The Quest for a Measure of Social Welfare. *Journal of Economic Literature*, vol. 47, No. 4, pp. 1029–1075.
- Forrest, R., & Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban studies*, 38(12), 2125-2143.
- Frey, B.S., and A. Stutzer (2000). Happiness, Economy and Institutions. *Economic Journal*, vol. 110, No. 446, pp. 918–938.
- Easterlin, R.A. (2001). Income and Happiness: Towards a Unified Theory. *Economic Journal*, vol. 111, No. 473, pp. 465–484.

- Forrest, R., & Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban studies*, 38(12), 2125-2143.
- Friedkin, N. E. (2004). Social cohesion. *Annu. Rev. Sociol.*, 30, 409-425.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Goldin, C., & Katz, L. (1999). Human capital and social capital: the rise of secondary schooling in America. 1910 to 1940. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 29, 683–723.
- Grazi, F., van den Bergh, J. C., & Rietveld, P. (2007). Spatial welfare economics versus ecological footprint: modeling agglomeration, externalities and trade. *Environmental and Resource Economics*, 38(1), 135-153.
- Grootaert, C. (1997). Social Capital: The Missing Link? In: World Bank. (1997). *Expanding the measure of wealth: indicators of environmentally sustainable development*. Washington, DC: World Bank.
- Healy, T. (2001). Health promotion and social capital. Conference on International Evidence for the Impact of Social Capital on Well-Being.
- Hoekstra, R. (2019). *Replacing GDP by 2030: Towards a Common Language for the Well-being and Sustainability Community*. Cambridge University Press.
- Hofferth, S. L., & Iceland, J. (1998). Social Capital in Rural and Urban Communities. *Rural sociology*, 63(4), 574-598.
- Hofstede, Geert (2001). *Culture's Consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Holling, C. S. (2001). Understanding the complexity of economic, ecological, and social systems. *Ecosystems*, 4(5), 390-405.
- Hong, A., et al. (2018). Linking green space to neighborhood social capital in older adults: The role of perceived safety. *Social Science & Medicine*, 207, 38-45.
- Howe, C., Suich, H., Vira, B., & Mace, G. M. (2014). Creating win-wins from trade-offs? Ecosystem services for human well-being: a meta-analysis of ecosystem service trade-offs and synergies in the real world. *Global Environmental Change*, 28, 263-275.
- Jennings, V., & Bamkole, O. (2019). The Relationship between Social Cohesion and Urban Green Space: An Avenue for Health Promotion. *International journal of environmental research and public health*, 16(3), 452.
- Joint Research Centre-European Commission. (2008). *Handbook on constructing composite indicators: methodology and user guide*. OECD publishing.
- Jorgenson, D., & Fraumeni, B.M. (1995). The Accumulation of Human and Non-human Capital. In: R.E. Lipsey, and H.S. Tice (eds.). *The Measurement of Savings, Investment and Wealth, Studies in income and wealth*, vol. 52.
- Krugman, P.R. (1996). *The Self-Organizing Economy*. Blackwell Publishers: Cambridge, MA.
- Lawn, P. A. (2003). A theoretical foundation to support the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and other related indexes. *Ecological Economics*, 44(1), 105-118.
- Layard, R. (2006). Happiness and public policy: A challenge to the profession. *The Economic Journal*, 116(510), C24-C33.

- Levasseur, M., G  n  reux, M., Bruneau, J. F., Vanasse, A., Chabot,   ., Beaulac, C., & B  dard, M. M. (2015). Importance of proximity to resources, social support, transportation and neighborhood security for mobility and social participation in older adults: results from a scoping study. *BMC public health*, 15(1), 503.
- Lewin, S.B. (1996). Economics and psychology: lessons for our own day from the early twentieth century. *Journal of Economic Literature*, vol. 34, No. 3, pp. 1292–1323.
- Linssen, R., Van Kempen, L., & Kraaykamp, G. (2011). Subjective well-being in rural India: The curse of conspicuous consumption. *Social indicators research*, 101(1), 57-72.
- Lintsen, H. W., Veraart, F. C. A., Smits, J. P. H., & Grin, J. (2018). *De kwetsbare welvaart van Nederland, 1850-2050: naar een circulaire economie*. Amsterdam: Prometheus.
- Lomas, J. (1998). Social capital and health: implications for public health and epidemiology. *Social science & medicine*, 47(9), 1181-1188.
- Lucas, R. E., Clark, A. E., Georgellis, Y., & Diener, E. (2004). Unemployment alters the set point for life satisfaction. *Psychological science*, 15(1), 8-13.
- Lucas, R. E. (2007). Adaptation and the set-point model of subjective well-being: Does happiness change after major life events?. *Current Directions in Psychological Science*, 16(2), 75-79.
- Mace, G., Schreckenberg, K., & Poudyal, M. (2018). *Ecosystem Services and Poverty Alleviation: Trade-offs and governance*. Abingdon/New York: Routledge.
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological review*, 50(4), 370.
- Massey, D. S., Condran, G. A., & Denton, N. A. (1987). The effect of residential segregation on black social and economic well-being. *Social Forces*, 66(1), 29-56.
- Massey, D. S. (2004). Segregation and stratification: a biosocial perspective. *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 1(1), 7-25.
- May, R. M., Levin, S. A., & Sugihara, G. (2008). Complex systems: Ecology for bankers. *Nature*, 451(7181), 893.
- Mazziotta, M., & Pareto, A. (2013). Methods for constructing composite indices: One for all or all for one. *Rivista Italiana di Economia Demografia e Statistica*, 67(2), 67-80.
- McKenna, S., Lee, E., Klik, K. A., Markus, A., Hewstone, M., & Reynolds, K. J. (2018). Are diverse societies less cohesive? Testing contact and mediated contact theories. *PloS one*, 13(3), e0193337.
- McShane, T. O., Hirsch, P. D., Trung, T. C., Songorwa, A. N., Kinzig, A., Monteferri, B., ... & Welch-Devine, M. (2011). Hard choices: making trade-offs between biodiversity conservation and human well-being. *Biological Conservation*, 144(3), 966-972.
- Merton, R. K. (1968). The Matthew effect in science: The reward and communication systems of science are considered. *Science*, 159(3810), 56-63.
- Munda, G. (2005). "Measuring sustainability": a multi-criterion framework. *Environment, Development and Sustainability*, 7(1), 117-134.
- Niedzwiedz, C. L., Katikireddi, S. V., Pell, J. P., & Mitchell, R. (2012). Life course socio-economic position and quality of life in adulthood: a systematic review of life course models. *BMC Public Health*, 12(1), 628.
- North, D. (1990). *Institutions, economic theory and economic performance*. Institutions, Institutional Change and Economic performance. New York: Cambridge University Press.

- OECD & JRC (2008). Handbook on constructing composite indicators: methodology and user guide. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2009). Measuring Capital. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2011). How's life? Measuring well-being. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2013). OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2014). How's Life in Your Region? Measuring Regional and Local Well-being for Policy Making. Paris: OECD Publishing.
- Oswald, A.J., & Powdthavee, N. (2008). Death, happiness, and the calculation of compensatory damages. *Journal of Legal Studies*, vol. 37, No. S2, 217–251.
- PBL (2019). Brede welvaart en regionale ontwikkelingen. Position paper t.b.v. LNV Onderzoeksprogramma, 15 mei 2019.
- Preiser, R., Biggs, R., De Vos, A., & Folke, C. (2018). Social-ecological systems as complex adaptive systems: organizing principles for advancing research methods and approaches. *Ecology and Society*, 23(4).
- Putnam, R. (1993). The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *American Prospect*, vol. 13, pp. 35-42.
- Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, vol. 6, No. 1, pp. 65-78.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster.
- Rees, W.E. (1992). Ecological footprints and appropriated carrying capacity: what urban economics leaves out. *Environment and Urbanisation*, vol. 4, No. 2, pp. 121–130.
- Rees, W.E., and M. Wackernagel (1994). Ecological footprints and appropriated carrying capacity: Measuring the natural capital requirements of the human economy. In: Jansson, A.M. et al. (eds). *Investing in natural capital: the ecological economics approach to sustainability*. Island Press.
- Reyers, B., & Selomane, O. (2018). Social-ecological systems approaches: Revealing and navigating the complex trade-offs of sustainable development. In *Ecosystem Services and Poverty Alleviation* (pp. 39-54). Routledge.
- Rizzi, P., Graziano, P., & Dallara, A. (2018). A capacity approach to territorial resilience: the case of European regions. *The Annals of Regional Science*, 60(2), 285-328.
- Robeyns, I. (2003). Sen's capability approach and gender inequality: selecting relevant capabilities. *Feminist economics*, 9(2-3), 61-92.
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of personality and social psychology*, 69(4).
- Saisana, M., & Tarantola, S. (2002). State-of-the-art report on current methodologies and practices for composite indicator development (p. 214). Ispra, Italy: European Commission, Joint Research Centre, Institute for the Protection and the Security of the Citizen, Technological and Economic Risk Management Unit.
- Sampson, R. J. (2003). The neighborhood context of well-being. *Perspectives in biology and medicine*, 46(3), S53-S64.

- Schelling, T. C. (1971). Dynamic models of segregation. *Journal of mathematical sociology*, 1(2), 143-186.
- Schelling, T. C. (1978). *Micromotives and macrobehavior*. WW Norton & Company: New York.
- Schiefer, D., & van der Noll, J. (2017). The essentials of social cohesion: A literature review. *Social Indicators Research*, 132(2), 579-603.
- Schwartz, B., Ward, A., Monterosso, J., Lyubomirsky, S., White, K., & Lehman, D. R. (2002). Maximizing versus satisficing: Happiness is a matter of choice. *Journal of personality and social psychology*, 83(5), 1178.
- Scitovsky, T. (1976). *The Joyless Economy: An Inquiry Into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction*. Oxford University Press.
- SCP (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*.
- Sen, A.K. (1995). Rationality and Social Choice. *American Economic Review*, vol. 85, No. 1, 1–24.
- Sen, A. (1993). Capability and well-being. In: Nussbaum, M., & Sen, A. (Eds.). (1993). *The quality of life*. Oxford University Press.
- Sen, A., 1999. *Development as Freedom*, Knopf, New York: Oxford University Press, New York.
- Stevenson, B., & Wolfers, J. (2008). Economic growth and subjective well-being: reassessing the Easterlin paradox (No. w14282). National Bureau of Economic Research.
- Stigler, G., & Becker, G. (1977). De Gustibus Non Est Disputandum. *American Economic Review*, vol. 67, No. 1, 76–90.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi, 2009. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Commission on The Measurement of Economic Performance and Social progress. Parijs.
- Stiglitz, J., Fitoussi, J. & Durand, M. (2018), “Beyond GDP: Measuring What Counts for Economic and Social Performance”, OECD Publishing: Parijs.
- Talberth, J., & Weisdorf, M. (2017). Genuine progress indicator 2.0: pilot accounts for the US, Maryland, and City of Baltimore 2012–2014. *Ecological Economics*, 142, 1-11.
- Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2002). Self-esteem and socioeconomic status: A meta-analytic review. *Personality and social psychology review*, 6(1), 59-71.
- UNECE/Eurostat/OECD (2014), *Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development*. New York/Genève: United Nations.
- Van den Bergh, J.C.J.M. & Verbruggen, H. (1999). Spatial sustainability, trade and indicators: an evaluation of the “ecological footprint”. *Ecological Economics*, vol. 29, No. 1, pp. 63-74.
- Veenhoven, R. (2000). Freedom and happiness: A comparative study in forty-four nations in the early 1990s. In: E. Diener & E.M. Suh (eds.) (2000). *Culture and subjective well-being*. Boston: MIT Press, pp. 257-288.
- World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- Yangka, D., Newman, P., Rauland, V., & Devereux, P. (2018). Sustainability in an emerging nation: The Bhutan case study. *Sustainability*, 10(5), 1622.

Zajonc, R.B. (1980). Feeling and thinking: preference needs no interference. *American Psychologist*, vol. 35, 151–175.

Bijlage 1: Thema's in de Regio Deals

In de onderstaande tabel zijn de thema's op een rij gezet die voorkomen in de beschrijvingen van de Regio Deals van de eerste en tweede tranche.³⁰ De thema's sluiten zoveel mogelijk aan bij de thema's in de CES Recommendations en de MBW. Tussen haakjes staat de tekst uit de beschrijving die het thema identificeert.

Regio Deal	Thema's
ESTEC en Space Campus Noordwijk	arbeid (werkgelegenheid) economie (economische groei, concurrentiekracht vergroten) kennis en innovatie (technologische ontwikkeling stimuleren)
Zeeland	duurzame productie en consumptie (ontwikkeling en versterking van een duurzame economische structuur) demografie (bevolking die krimpt, vergrijst en ontgroent, afwezigheid van een grootstedelijke milieu) kennis en innovatie voorzieningen economie (weinig middelgrote bedrijven) mobiliteit (eilandenstructuur)
Rotterdam Zuid	onderwijs (aanpakken van onderwijsachterstanden, vergroten van de ontwikkelkansen van kinderen; toerusten van jongeren voor de arbeidsmarkt) arbeid (vergroten van de arbeidsparticipatie; minder mensen structureel afhankelijk van de bijstand) wonen (ingrijpen in de goedkope woningvoorraad om gemengde woonmilieus te realiseren en woonruimte voor sociale stijgers; verduurzaming) veiligheid (effectiever signaleren, voorkomen en aanpakken van ondermijnende activiteiten) voorzieningen (verhogen van het voorzieningenniveau en het gebruik daarvan, ter bevordering van de cultuurparticipatie, de aantrekkelijkheid van de leefomgeving en de economische activiteit)
BES-eilanden	economie (verbeteren van het economisch perspectief; landbouwontwikkeling; versterking van de infrastructuur) armoede en ongelijkheid (terugdringen van armoede)
Nucleaire problematiek	milieu (radioactief afval) gezondheid (duurzame oplossing voor leveringszekerheid van medische isotopen) veiligheid (nucleair) kennis en innovatie (goede positionering van het toegepast-wetenschappelijk cluster van regionaal belang en met (inter)nationale uitstraling)

³⁰ Bronnen: Kamerbrief over Selectie Regio Deals, 16 november 2018 (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals/documenten/kamerstukken/2018/11/16/kamerbrief-over-selectie-regio-deals>). Bijlage Kamerbrief Regiodeal Rotterdam Zuid, 3 december 2018 (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals/documenten/publicaties/2018/12/03/bijlage-kamerbrief-regiodeal-rotterdam-zuid>). Regio Deal ESTEC en Space Campus Noordwijk, 6 september 2018 (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals/documenten/kamerstukken/2018/09/06/regio-deal-estec-en-space-campus-noordwijk>). Kamerbrief over regio envelop inzet Caribisch Nederland, 16 juli 2018 (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals/documenten/kamerstukken/2018/07/16/kamerbrief-over-regio-envelop-inzet-caribisch-nederland>). Regio Deal Zeeland, 6 juli 2018 (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals/documenten/regelingen/2018/07/06/regio-deal-zeeland>). Regio Deal Brainport Eindhoven, 6 juli 2018 (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals/documenten/regelingen/2018/07/06/regio-deal-brainport-eindhoven>). Kamerbrief Regio Envelop opgave nucleaire problematiek, 19 februari 2018 (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/regio-deals/documenten/kamerstukken/2018/02/19/kamerbrief-regio-envelop-opgave-nucleaire-problematiek>).

Regio Deal	Thema's
Brainport Eindhoven	economie (bovengemiddelde economische groei realiseren en versterken; internationale concurrentiepositie versterken en vergroten) voorzieningen (aanbod van voorzieningen op het gebied van cultuur, sport, technologie en kennis) onderwijs (aanbieden van aantrekkelijk beroeps- en hoger technisch onderwijs dat zo goed mogelijk aansluit bij de vraag vanuit het bedrijfsleven en de kennisinstellingen) arbeid (internationaal talent aantrekken) kennis en innovatie (technologische innovatie, op onder meer het gebied van energie en klimaat, gezond ouder worden en slimme mobiliteit)
Noordoost Fryslân (inclusief verdere uitwerking Holwerd aan Zee)	demografie (bevolkingsdaling) arbeid (mismatch op de arbeidsmarkt; gebrek aan vaktechnisch personeel; versterking van de relatie tussen onderwijs en arbeidsmarkt) onderwijs (versterking van de relatie tussen onderwijs en arbeidsmarkt) wonen kennis en innovatie (innovatie en ondernemerschap in de sectoren agrifood, bouwnijverheid en maak (metaal)-industrie) natuur (toerisme en recreatie; aantrekkelijker maken van het gebied voor bewoners en toeristen door het gebied anders in te richten met respect voor natuur en perspectief voor de aanwezige landbouw)
Op weg naar een sterke regio Zuid- en Oost-Drenthe	demografie (bevolkingsdaling) arbeid (mismatch op de arbeidsmarkt) onderwijs (onderwijs dat beter aansluit op de arbeidsmarkt) mobiliteit (verbeterde bereikbaarheid voor binnen- en buitenlandse markten) wonen (dalende woningwaarde; woningen en voorzieningen die beter toegesneden zijn op veranderende behoeften) voorzieningen (woningen en voorzieningen die beter toegesneden zijn op veranderende behoeften) armoede en ongelijkheid ("overerfbare" armoede) gezondheid (slechte gezondheid en een hoge zorgvraag)
Natuurinclusieve landbouw	duurzame productie en consumptie (duurzaam maken van de landbouw; gemeenschappen die natuurlijk kapitaal inzetten voor een duurzame voedselvoorziening; een landbouw die de biodiversiteit en het landschap versterkt) natuur (goede balans tussen landbouw, natuur en landschapskwaliteit; gemeenschappen die natuurlijk kapitaal inzetten voor een duurzame voedselvoorziening; een landbouw die de biodiversiteit en het landschap versterkt; versterken van landschap en het toeristisch recreatieve product)
Twente: Groen Technisch Topcluster	Versterken van de technische basis en economische kracht van de regio door investeringen in kennis (overdracht) en innovatie (en zo borgen dat de Twentse industrie en bedrijven aangehaakt worden en blijven op de razendsnelle wereldwijde digitale transformatie) duurzame productie en consumptie (toepassingsmogelijkheden van hightech in landbouw en milieu) onderwijs en arbeidsmarkt, inclusief aantrekken en behouden van hoog- en laagopgeleid talent mobiliteit
Achterhoek: Triple Smart met de Toekomst in de Maak	demografie (bevolkingsdaling; vergrijzing) natuur (ontgroening) economie (sterke economische en innovatieve regio; toekomstbestendig maken van de regionale economie en de landbouw) gezondheid (groeierende sector zorg en welzijn) wonen (toekomstbestendig maken van de woningvoorraad) voorzieningen mobiliteit (bereikbaarheid) veiligheid (bestrijden van ondermijnende criminaliteit)

Regio Deal	Thema's
Foodvalley	kennis en innovatie (doorbraken realiseren in het landbouw-, voedsel- en kennissysteem door middel van baanbrekende, integrale innovaties en toepasbare concepten die breed gedeeld kunnen worden; sterke kennis- en innovatiebasis en aanwezige praktijkkennis benutten en versterken; proactieve kennisdeling voor toepassing in andere regio's in Nederland en daarbuiten; verbeteren van de toegang voor kennisinstellingen en bedrijven tot gedeelde onderzoeks- en proeffaciliteiten, en strategische investeringen hierin) duurzame productie en consumptie (versnelling van de transitie van de huidige landbouw naar een toekomstbestendige, duurzame, circulaire landbouw; nieuwe, haalbare en betaalbare maatregelen ten behoeve van emissiereductie; circulaire kringlopen verder sluiten; duurzame verdienmodellen ontwikkelen; mensen aanzetten tot het eten van gezonder en duurzaam voedsel) gezondheid (gezondheid van mens en dier, dierenwelzijn en gezonde voedselproductie; mensen aanzetten tot het eten van gezonder en duurzaam voedsel) milieu (biodiversiteit verbeteren, bodemkwaliteit doen toenemen; emissiereductie) onderwijs (investeren in een goede aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt voor food en foodgerelateerde bedrijven; verbeteren van het aanbod van goed geschoold mbo-personeel in de agrifoodsector in de regio t) arbeid (investeren in een goede aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt voor food en foodgerelateerde bedrijven) economie (verbeteren van de toegang voor kennisinstellingen en bedrijven tot gedeelde onderzoeks- en proeffaciliteiten, en strategische investeringen hierin)
Transformatie van de regio Parkstad Limburg	demografie (bevolkingsdaling; vergrijzing) armoede en ongelijkheid (armoede, schulden) onderwijs (opleidingsniveau) gezondheid veiligheid economie (ruimtelijkeconomische structuur) arbeid (afstand tot de arbeidsmarkt; sociaal-economische structuurversterking) voorzieningen (achterstanden in de sociaal-fysieke leefomgeving; retail) veiligheid (bestrijden van ondermijnende criminaliteit)
Midden- en West-Brabant Makes and Moves	economie (economische positie op de maakindustrie en logistiek behouden en verbeteren) duurzame productie en consumptie (vernieuwing van de wijze waarop we grond bewerken en hulpstoffen verbouwen en telen, het versneld geven van een commoditytoepassing aan vernieuwbare materialen om verspilling, vervuiling en gebruik van fossiele stoffen te verminderen; de manier waarop we goederen verplaatsen slimmer en duurzamer maken) mobiliteit (de manier waarop we goederen verplaatsen slimmer en duurzamer maken) kennis en innovatie (benutten en behouden van menselijk kapitaal, kennis en ondernemerschap) arbeid (menselijk kapitaal) milieu (verspilling, vervuiling)
Bodemdaling Groene Hart	natuur (bodemdaling) milieu (CO₂-uitstoot) mobiliteit (onderheid van de infrastructuur) kennis en innovatie (gezamenlijk kennis omtrent bodemdaling verder te ontwikkelen, innovatieve oplossingen vinden) natuur (transitie van het bodemgebruik) wonen (transitie van het bodemgebruik; toekomstbestendig bouwen en wonen in het veengebied)

Regio Deal	Thema's
Noordelijk Flevoland	economie (toekomstbesteding maken van het maritiem cluster rondom Urk; infrastructuur en haven, IJsselmeervisserij) arbeid (werk & talent) onderwijs (talent) veiligheid (tegengaan van ondermijnende criminaliteit) wonen (fysieke leefomgeving) sociale samenhang (sociale cohesie) mobiliteit (smart mobility; infrastructuur en haven) kennis en innovatie (innovatie)
Den Haag Zuid-West	armoede en ongelijkheid (armoede; schulden; polarisatie; opgroeiende kansarme jongeren in een sociaal zwakke omgeving) sociale samenhang (polarisatie; opgroeiende kansarme jongeren in een sociaal zwakke omgeving; participatie) onderwijs (scholing; kansarme jongeren) veiligheid arbeid (scholing; werk; vergroten van de arbeidsparticipatie) wonen (ruimtelijke/fysieke opgave)
ZaanIJ en de wijken duurzaam verbonden in de metropoolregio	armoede en ongelijkheid (niet iedereen profiteert van de sterke economische groei en de brede welvaart) sociale samenhang (vergroten van ontplooiingskansen voor jongeren in de kwetsbare wijken) arbeid (werkloosheid; opleidingsniveau; vergroten van ontplooiingskansen voor jongeren in de kwetsbare wijken) onderwijs (opleidingsniveau) wonen (onvoldoende kwaliteit van woningvoorraad) mobiliteit (verbindingen; groenblauwe verbindingen fiets/water) veiligheid (ondermijnende criminaliteit) gezondheid (leefkwaliteit; bevorderen gezondheid) natuur (bevorderen van de kwaliteit van natuur via investeringen in recreatieve en groenblauwe verbindingen)